

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 53, Haziran/June 2025, 338-368

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/90764>

ISSN 2791-6812

İbn Hişâm en-Nahvî Öncesi Lugaz Literatürü Üzerine Bir İnceleme

An Analysis of the Lughz Literature Prior to Ibn Hishâm al-Nahwî

Yazar Bilgisi Author Information

Bünyamin AYDIN

Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kastamonu, Türkiye
Assoc. Prof., Kastamonu University Faculty of Theology, Kastamonu, Türkiye
bunjaminayd@gmail.com, www.orcid.org/0000-0002-4495-6392

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1639411
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
13 Şubat/February 2025	12 Haziran/June 2025

Öz

Arap edebiyatında lugaz literatürünün kuramsal ve metodolojik gelişim süreçlerini konu alan bu çalışma, İbn Hişâm (ö. 761/1360) öncesinde telif edilmiş lugaz eserlerini konu ve yöntem bakımlarından analiz etmeyi amaçlamaktadır. Böylesi bir tahlil, ilgili literatüre ilişkin bütüncül bir bakış açısı oluşturmaya katkı sağlayacaktır. Nitel araştırmalar kategorisine dâhil olan çalışmada kaynak taraması ve metin analizi yöntemleri kullanılmış, karşılaştırma yöntemine de yer verilmiştir. Çalışmanın İbn Hişâm’a kadar olan süreyle sınırlandırılmasının sebebi, bu süre zarfında farklı lugaz türlerine dair müstakil eserlerin tamamlanmış olması, bunun yanında İbn Hişâm’ın özellikle i’râb lugazları üzerine birden çok eser telif etmiş olmasıdır. Araştırma sonucunda, bilhassa çok anlamlılık (polysemy) ve eş adlılık (homonymy) olguları üzerinden kurgulanan ilk lugaz eserlerinin, Arap dili ilimleri arasında en erken dönemlere tarihlenen sözlükçülükle yakın bir zamanda ortaya çıktığı, devam eden yüzyıllarda ise ses, biçim, sözdizimi ve anlam gibi farklı dilbilimsel düzeyler üzerinden çeşitlenen lugaz eserlerinin gerek teorik gerekse uygulamalı alanda zengin bir lugaz literatürü oluşturduğu görülmüştür. Çalışmada konuya ilişkin terminoloji ve kavramsal çerçeve ortaya konulduktan sonra, temelde ebyâtu’l-me’ânî, elgâz ve melâhin türlerine ayrılabilen lugazlar hakkında klasik ve modern dönemde yapılmış üç tasnife yer verilmiş; ardından ilgili literatüre ait İbn Hişâm öncesi kaynaklar, kronolojik sırayla ve metinlere atıflar yapılmak suretiyle tetkik edilmiştir. Bu bağlamda çeşitli edebiyat kitaplarında müteferrik parçalar halinde zikredilen şiir/nesir parçalarıyla yazmalar halinde bulunan veya kaynaklarda adı geçen ancak günümüze ulaşmamış eserlere kısaca değinilmiş; çalışma lugazlara dair müstakil eserlere tahsis edilmiştir.

Arap edebiyatında lugaz türünün en eski örnekleri, Eski Arap şiirinde ve nesrinde görülür. Câhiz (ö. 255/869), İbn Abdîrabbih (ö. 328/940) ve Ebû Ali el-Kâfî (ö. 356/967) gibi ediblerin eserlerinde buna dair aktarımları görmek mümkündür. Lugazların cem’ ve telif edildiği geç dönem eserlerinde de câhiliye dönemi şiir ve nesir örneklerine atıflarda bulunulmuştur. Yine lugaz, bazı geç dönem şairlerin divanlarında ve edebiyat tenkitçilerinin eserlerinde müstakil bablarda yer verdikleri bir husus olmuştur. Edebiyat eserlerinde müteferrik parçalar halindeki aktarımlar ve şiir divanlarındaki müstakil bâblardan sonra farklı lugaz türlerini bir araya getiren müstakil eserler gelmektedir.

Kaynaklarda aralarında birtakım farklılıklar bulunmakla birlikte genellikle uhciyye ve muammâ terimleriyle bir arada kullanılan lugaz, ilimler ansiklopedisi niteliğindeki kitaplarda müstakil başlıklarda ele alınmıştır. Taşköprizâde (ö. 968/1561); zahiri itibarıyla Arap dili kaidelerine muhalif olan lafızları ele alan uhciyye ilmini, lûgat, sarf ve nahiv ilimlerinin bir fer’i olarak tarif etmiş; lugaz ilmini beyân ilmi altında değerlendirmiş, “medlûlû daima bir isim olan lugaz türü” olarak tanımladığı ve Fars edebiyatında Arap edebiyatına göre daha yaygın olduğunu belirttiği muammâyı ise yine beyân ilmi altında ele almıştır. Benzer şekilde Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) de lugaz ilmini delâletin açık veya kapalı olması bakımından beyân ilminin bir fer’i olarak tarif etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Lugaz, Bilmece, Ebyâtu’l-me’ânî, Melâhin, İbn Hişâm

Abstract

This study examines the theoretical and methodological development of the lughz (riddle) literature in Arabic literature, focusing on works composed before the time of Ibn Hishâm (d. 761/1360). It aims to analyze these pre-Ibn Hishâm lughz texts in terms of subject matter and methodology, thus contributing to a more comprehensive perspective on the relevant literature. As a qualitative study, it employs literature review and textual analysis methods, along with comparative analysis. The time frame has been limited to the pre-Ibn Hishâm period because, during this time, distinct works representing various lughz types had been completed. Furthermore, Ibn Hishâm authored multiple works, particularly on grammatical (i'râb) riddles.

The research reveals that the earliest lughz works, often structured around polysemy and homonymy, emerged contemporaneously with the early development of Arabic lexicography. In the following centuries, lughz texts diversified across various linguistic levels—phonology, morphology, syntax, and semantics—resulting in a rich and multifaceted lughz literature in both theoretical and practical fields. After laying out the relevant terminology and conceptual framework, the study categorizes lughz primarily into abyât al-ma'ânî, alghâz, and malâhin. Three classification systems—both classical and modern—are presented, followed by a chronological examination of pre-Ibn Hishâm sources with textual references. The study also briefly discusses fragmentary lughz examples found in literary works and manuscripts, as well as references to lost texts, but focuses mainly on independent lughz compositions.

The earliest examples of lughz in Arabic literature can be traced back to ancient Arabic poetry and prose. References to such riddles can be found in the works of notable litterateurs such as al-Jāhiz (d. 255/869), Ibn 'Abd Rabbih (d. 328/940), and Abū 'Alī al-Qālī (d. 356/967). Later lughz compilations often refer to riddles and prose from the pre-Islamic (Jāhilī) period. Moreover, some late-period poets and literary critics included lughz as independent chapters in their poetry collections and critical texts. After these scattered examples and separate sections in literary works, more comprehensive and independent lughz texts appeared.

While definitions differ across sources, lughz is often mentioned alongside uhjiyya and mu'ammā in encyclopedic works. Taşköprizâde (d. 968/1561) described uhjiyya as a sub-branch of lexicology, morphology, and grammar, dealing with ambiguous expressions that appear to contradict grammatical norms. He categorized lughz under 'ilm al-bayân (science of rhetorical clarity) and defined mu'ammā—which is more prevalent in Persian than Arabic—as a riddle whose referent is always a noun. Similarly, Kâtib Çelebî (d. 1067/1657) classified lughz as a sub-branch of 'ilm al-bayân, based on the clarity or obscurity of expression.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Lughz, Riddle, Abyât al-Ma'ânî, Malâhin, Ibn Hishâm

Giriş

Nahiv, fıkıh, kıraat ve aritmetik gibi ilim dallarında müstakil eserlere konu edilmiş lugazlara dair farklı tasniflerde aralarında birtakım anlamsal ayrımlar bulunmakla birlikte, lugaz/elgâz, uhciyye/ehâcî, ebyâtu'l-me'ânî, ebyâtu'l-i'râb, melâhin, muammâ, ta'miye,

tevriye, uġlûta gibi tanımlamalar yapıldığı görülür. Kullanım sıklığı açısından bakıldığında bunlar arasında lugaz, muammâ ve uhciyye kavramları ön plana çıkar. Çalışmada söz konusu dilsel olguyu belirtmek için Süyûtî'nin (ö. 911/1505) tasnifinde bir tür üst başlık olarak ortaya konulan "lugaz" kavramı kullanılmıştır.

Lugazlara dair müellefat, hicrî ikinci asrın üçüncü çeyreğine kadar uzanır. Fuat Sezgin'in (1924-2018) listelediği ebyâtu'l-me'ânî türünden eserlerin¹ ilki, Mufaddal ed-Dabbî'ye (ö. 170/786) aittir. Bu anlamda lugaz literatürünün Arap dilinde ilk sözlük çalışmaları ve nahiv külliyyatı ile yakın zamanlı olarak ortaya çıktığı görülür. Eski Arap şiiri ve nesrinden birçok lugaz örneğinin, ebyâtu'l-me'ânî eserleri dışında, sözlü rivayetle aktarılmaya devam ederek hicrî üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda Câhız (ö. 255/869), İbn Abdirabbih (ö. 328/940) ve Ebû Ali el-Kālî (ö. 356/967) gibi edebiyat tenkitçilerinin eserlerinde zikredilmiş olması da kayda değer bir husustur. Bu aşamadan sonra hicrî dördüncü yüzyılda İbn Düreyd (ö. 321/933) ve İbn Fâris (ö. 395/1004) gibi isimlerle melâhin ve fütyâ fakihî'l-'arab türlerine dair eserlerin ön plana çıktığı görülür. Hicrî beşinci yüzyılda ise i'râb lugazlarının Hasen b. Esed el-Fârikî (ö. 487/1094) tarafından müstakil bir esere konu edilmesiyle, farklı lugaz türlerine dair müstakil eserler tamamlanmış olur. Bundan sonra Dellâlülkütüb (ö. 568/1172) lugazın teori ve pratiğine ilişkin kapsamlı bir eser ortaya koyacak ve nihayet İbn Hişâm'ın (ö. 761/1360) bir nahiv bilgini olarak konuya dair birden çok eser telif ettiği görülecektir.

Lugaz konusunda Türkçe olarak kaleme alınan kıymetli çalışmalarda söz konusu olgu; klasik Arap şiiri özelinde ele alınmış,² olguya ilişkin farklı adlandırmalar tetkik edilmiş,³ lugazın kısımlarına dair bazı kaynakların tanıtımı yapılmış,⁴ lugaz ve muammanın teorik yapısı tahlil edilmiş,⁵ klasik ve modern lügaz örnekleri incelenmiş,⁶ lugaz sanatı ve literatürü örnekler üzerinden tetkik edilmiş⁷ ve belirli bir şair/edib,⁸ ilim adamı⁹ ya da ilim dalına¹⁰ tahsis edilmiş lugazlar konu edilmiştir. Tasniflerde lugaz üst başlığı altında ele alınan ebyâtu'l-me'ânî, melâhin ve fütyâ fakihî'l-'arab gibi lugaz türlerine ait İbn Hişâm öncesi literatürün, gramatik lugazlarla bir arada olmak suretiyle, metinler üzerinden kronolojik olarak incelenmesi bu çalışmanın özgün yanını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra araştırma,

¹ Fuat Sezgin, *Geschichte Des Arabischen Schrifttums* GAS (Leiden: E. J. Brill, 1975), 2/57-60.

² M. Faruk Toprak, "Klasik Arap Şiirinde Luğaz", *Nüsha* 1/3 (2001), 97-110.

³ İbrahim Usta, "Arap Literatüründe Luğaz Kültürü", *Doğu Araştırmaları* 10 (2012/2), 159-170; Yusuf Akçakoca, "Arap Dilinde Elğaz (Bilmeceler) -Nahiv ve Fıkıh Örneği", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2024), 88-106.

⁴ Usta, "Arap Literatüründe Luğaz Kültürü", 167-168.

⁵ Murat Tala, "Arap Şiirinde Lügaz ve Mu'ammanın Yapısı: İbnü'l-Fâriz'ın Dîvân'ına Teorik Bir Bakış", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (2018), 939-967.

⁶ Hüseyin Günday, *Arap Dilinde Klasik ve Modern Lügaz Örnekleri* (Bursa: Emin Yayınları, 2020).

⁷ Sedat Akay, "Arap Edebiyatında Lugaz Sanatı ve Literatüründen İlginç Örnekler", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu Armağanı, 5/3 (2022), 1536-1553.

⁸ Tala, "Arap Şiirinde Lügaz ve Mu'ammanın Yapısı: İbnü'l-Fâriz'ın Dîvân'ına Teorik Bir Bakış", 949; Halis Dede-Ramazan Ege, "El-Kavvâs'ın Makâmât'ında Lugaz/Bilmece ve Fabl Sanatlarının Kullanılması: El-Makâmetu'l-Halebiyye Örneği", *Rusuh* 2/1 (2022), 127-138; Ahmad Shaikh Husayn, "el-Elgâz ve'l-Ehâcî 'inde Zirrumme", *Nüsha* 22 (2022), 205-224.

⁹ Recai Çetres, "Birgivi'nin Kelime-i Tevhîde Dair Lügâzı ve Üzerine Yazılan Şerhler", *Balıkesirli Bir İslam Âlimi Birgivi*, ed. Mehmet Bayyigit vd. (Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Yayınları: 2021), 3/261-267.

¹⁰ Muhammed Tayyib Kılıç, "Bir Fıkıh Edebiyatı Türü Olarak Elgâz-ı Fıkhiyye (Fıkıh Bilmeceleri/الألغاز الفقهية)" *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2015), 35-98; Akçakoca, "Arap Dilinde Elğaz (Bilmeceler) -Nahiv ve Fıkıh Örneği", 88-106.

lugaz tarihi üzerine modern dönemde yapılmış Arapça ve İngilizce çalışmalara yer vermesi bakımından da öncekilerden ayrılmaktadır.

Çalışmada lugaz teriminin kavramsal çerçevesi çizildikten sonra lugaz türlerine ilişkin üç tasnife yer verilecek, daha sonra İbn Hişâm'a kadar olan dönemde lugazları konu alan eserler, metinlere atıf yapılmak suretiyle, konu/yöntem bakımlarından ve kronolojik olarak incelemeye tabi tutulacaktır. İbn Hişâm'ın elgâzında öne çıkan hususların, konularına göre tasnif edilerek ses, biçim, sözdizimi ve anlam gibi dilbilimsel çözümleme düzeyleri üzerinden tahlili ise bir başka çalışma konusu olarak tarafımızca hazırlanmaktadır.

1. Lugaz: Kavramsal Analiz ve Terminoloji

1.1. Kavramsal Çerçeve

Arap dilinde *luğz* (لُغْز), sözlük anlamı itibarıyla, bir kertenkele türü olan ve Arapçada ضَبُّ, Türkçede *keler* olarak adlandırılan hayvanın kazdığı yuva anlamına gelmektedir. Kelimenin Arapçada يَرْبُوع adı verilen ve Türkçede çöl faresi veya Arap tavşanı olarak adlandırılan hayvanın kazdığı yuva için de kullanıldığı belirtilmektedir. Söz konusu yuvaya جُحْرُ ضَبِّ adı da verilmektedir. Dolayısıyla burada لُغْز ve جُحْر kelimelerinin hem aynı sıygaya hem de aynı anlama sahip oldukları görülür. Son derece zeki olan bu hayvan, düşmanlarını aldatmak üzere yuvasının farklı yerlerinden القاصعاء ve الناصعاء adı verilen yollar kazmakta ve bunlardan birinden kaçarak kurtulmaktadır. Mezkûr hayvanın yuvasını ifade etmek üzere *luğz* ile aynı kökten olmak üzere *lağz*, *legaz*, *lugaz*, *luguz*, *ulgûze*, *lugayzâ*, *lugayzâ'*, *luggayzâ* ve *liggîzâ* kavramları da kullanılmaktadır.¹¹

Bilmece anlamında kullanılan *lugaz* kelimesinin, mezkûr lügat manasıyla olan irtibatı açıktır. Nitekim *lugaz* lafzı; “el-*kelâmu'l-mu'ammâ*”, “el-*kelâmu'l-muverrâ*” ve “el-*kelâmu'l-mulebbes*” şeklinde açıklanmakta; *أَلْغَزْ كَلَامُهُ* ifadesi, *عَمَّا* şeklinde izah edilmektedir.¹² İlk bakışta anlaşılması zor duran veya manasız kabul edilebilecek yahut da i'râb/sözdizimi kaidelerine aykırı gözüken bu ifadeler için farklı kaynaklarda çok sayıda adlandırma yapılmıştır. Bunlardan çalışmada tercih ettiğimiz *lugaz* dışında *mu'âyât*, *'avîs*, *remz*, *muhâcât*, *ebîyâtul-me'ânî*, *melâhin*, *mermûs*, *müevvel*, *kinaye*, *ta'rîz*, *işâre*, *müvecceh*, *muammâ* ve *mümessel* kavramları da söz konusu olguyu belirtmek için kullanılmaktadır.¹³

Söz konusu kavramlar, literatüre ait kitap adları ve bu kitaplardaki izahlarla birlikte düşünüldüğünde *lugaz*, *uhciyye* ve *muammâ* kavramlarının, aralarında birtakım farklar gözetilmek suretiyle, en sık kullanılan kavramlar olduğu söylenebilir.¹⁴

¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 5/405-406; Es'ad Hudayr, “Mukaddime”, *el-Elgâzu'n-Nahviyye*, mlf. İbn Hişâm (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1973), 5; Saîd el-Efgânî, “Mukaddime”, *Şerhu'l-Ebyâti'l-Muşkileti'l-İ'râb*, mlf. Hasen b. Esed el-Fârikî (Dimaşk: Matbaatu'l-Câmiati's-Sûriyye, 1958), 30.

¹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/405.

¹³ Şihâbuddîn en-Nüveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, thk. Hasen Nureddin (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İmiyye, ts.), 3/154-155; Usta, “Arap Literatüründe Luğaz Kültürü”, 160. Nüveyrî'nin (ö. 733/1333), kitabının “el-elgâz ve'l-ehâcî” adlı bölümünde zikrettiği söz konusu kavramlar, Dellâlülkütüb'ün (ö. 568/1172), *el-İcâz fî'l-Ehâcî ve'l-Elgâz* adlı eserinin mukaddimesinde aynı sırayla yer almaktadır. Bk. Nefeli Papoutsakis, “Abū l-Ma'ālī al-Hazîrî (d. 568/1172) and His Inimitable Book on Quizzes and Riddles”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 109 (2019), 260.

¹⁴ Örnek olarak bk. İbnü'l-Esir, *el-Meselu's-Sâir*, thk. el-Hûfî-Tabâne (Kahire: Daru Nahdati Mısır), 3/84; Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âtî'l-'Ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985), 1/249-253; Hayreddîn Şemsî Paşa, “El-Elgâz ve'l-Ehâcî ve'l-Mu'ammayât”, *Mecelletu Mecemi'l-Lugati'l-Arabiyye bi Dimaşk* 71/4 (1996), 768, 776, 777, 802; G. J. H. Van Gelder, “Lughz”,

Cürcânî'ye (ö. 816/1413) göre lugaz muammâ gibidir, ancak sual şeklinde söylenmesi bakımından ondan ayrılır.¹⁵ Cürcânî'nin muammâ tanımı “*Bir şiir beytinde tashif, kalb gibi yöntemlerle sevgilinin ya da herhangi bir şeyin adını gizlemektir.*”¹⁶ şeklindedir.

Tehânevî'nin (ö. 1158/1745'ten sonra) farklı başlıklarda lugaz ve muammâ terimlerini bir arada kullandığı görülür. Buna göre lugaz, “bir şeyin, o şeye özgü sıfatlar zikredilerek muhataba sorulduğu mevzun söz” demektir. Tehânevî'nin burada mana lugazını tanımlamış olduğu açıktır. Nitekim Tehânevî, lugazın Farsçadaki karşılığı olarak ما هو anlamındaki *çistan* (چيستآن) terimini kullanmış ve kılıcı konu alan Arapça bir bilmece örneği sunmuştur.¹⁷

Tehânevî, muammâ maddesini ayrıntılı bir şekilde ele almış; remz, îmâ, ziyade, kalb, tashif, teradüf gibi yöntemlerine değinmiş, muammâ türlerini zikretmiş, kelimenin yakın ve uzak manalarından uzak olanını kastetmek şeklinde tanımladığı îhâm kavramını da muammâ içinde değerlendirmiş, nihayet lugaz ve muammâ arasındaki farka değinmiştir. Buna göre muammânın medlûlû bir isim (Muhammed, Ken'ân, Yafa gibi) olmak zorundadır, lugazda böyle bir zorunluluk yoktur. Lugazda, bir şeyin belirli sıfat ve alametleri zikredilir, bu da muammâda şart değildir.¹⁸

Aşağıda قُطْب ismi için iskat yoluyla oluşturulmuş bir muammâ örneği bulunmaktadır:

يَا مَنْ حَوَى كُلَّ قُضْلٍ ** بِهِ عَلَى النَّاسِ سَادَا

لِي قَلْبٍ مُضَيٍّ وَلَكِنْ ** قَدْ طَابَ فِيكَ بِلَا دَا

“Ey tüm faziletleri kendinde toplayan ve bu sayede insanlara efendilik eden! Kalbim yorgun, ancak sayende dertsiz ve razıdır.”

İkinci beyitte قُطْب ismi ortaya çıkacaktır. Buna işaret olarak da beytin sonunda “bi-lâ dâ” lafzı getirilmiştir. Buradan hareketle muammâyı kelime bilmeceleri, lugazı ise kavram bilmeceleri olarak adlandırmak mümkündür.¹⁹

Lugaz kavramını “enigma”, muammâyı “world puzzle” ve “verbal charade”, uhciyyeyi ise “riddle” ve “conundrum” kavramlarıyla karşılayan İngilizce kaynaklarda, sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılan söz konusu kavramlar arasındaki yakın ilişkiye ve küçük farklara dair tespitler önem arz etmektedir. Buna göre lugaz, çoğunlukla şiirde görülür ve soru formundadır. Muammâ, soru unsurunun bulunmamasıyla lugazdan ayrılır. Yine muammâda, harflere ilişkin birtakım telmihler, ebced hesapları, tarih düşürme (chronogram), hatalı telaffuzlar, harflerin yerlerinin değiştirilmesi gibi uygulamalar

Encyclopedia of Arabic Literature, ed. Julie Scott Meisami-Paul Starkey (London: Routledge, 1998), 479; Papoutsakis, “Abū l-Ma‘ālī al-Hazirī (d. 568/1172) and His Inimitable Book on Quizzes and Riddles”, 254.

¹⁵ Seyyidî Şerîf Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1983), 192.

¹⁶ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 221.

¹⁷ Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâtî'l-Funûn ve'l-'Ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetu Lubnan Nâşirûn, 1996), 2/1408-1409.

¹⁸ Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâtî'l-Funûn ve'l-'Ulûm*, 2/1095-1098. Muammânın bir türü de kuş isimleriyle örülû bir sembolizm (mutayyerât) olarak ortaya çıkmaktadır. Bk. Rahmi Er, “İbn Zeydûn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/ 464-466.

¹⁹ Tâhir el-Cezâirî, *Teshîlu'l-Mecâz ilâ Fenni'l-Mu'ammâ ve'l-Elgâz* (Suriye: Vilayet Matbaası, 1303), 7. Muammâda kullanılan yöntemler için bk. Tâhir el-Cezâirî, *Teshîlu'l-Mecâz*, 3-44.

bulunabilmektedir. Muammânın ortaya çıkışı bazı kaynaklarda Halîl b. Ahmed'e²⁰ (ö. 170/791), bazı şîî kaynaklarında ise Ali b. Ebî Tâlib'e (ö. 61/680) dayandırılmaktadır. Lugazın bir türü mesabesindeki uhciyyede ise müfred bir kelime parçalanarak anlamlı kelimeler üretilir. Örneğin; ما رَدَّفُ قَوْلَ الْمُحَاجِّي إِنْ قَالَ اظْلُبْ طَرِيقًا “Bilmece soran bir kişinin söylediği üretilir. Örneğin; اظْلُبْ طَرِيقًا (Yolu sor.) lafzının müradifi nedir?” Cevap, سَلَسِبِلْ kelimesidir. Zira سَلْ ifadesi “sor” anlamında, سَبِيلْ kelimesi de “yol” manasındadır.²¹

Çoğulu *ehâcî* olan *uhciyye* lafzı, akıl manasına gelen *الحِجَى* kelimesinden müştaktır. Buna göre uhciyye, akli test etmek için vazedilmiş bilmece anlamındadır. Lugazın bir türü olarak kabul edilen ve bazen onunla eş anlamlı olarak da kullanılan uhciyye, genellikle anlamlı parçalara bölünebilecek lafızlarda söz konusu edilmekte, dolayısıyla cinâs-ı mürekkeb olgusuyla bir arada ele alınmaktadır. *Selsebîl* lafzında olduğu gibi, genellikle Arapça lafızlar üzerinden üretilen uhciyyenin, Arapça, Türkçe ve Farsça lafızlar kullanılarak oluşturulmuş ve tek bir kelime olarak alındığında Türkçe/Farsça, parçalara bölündüğünde ise Arapça olduğu anlaşılan soru cevap şeklinde örnekleri de bulunmaktadır. Nitekim Arapça اظْلُبْ طَرِيقًا lafzının Farsça/Türkçe karşılığı *kemence* (گَمَنَجَا) kelimesidir.²²

Arap edebiyatında lugaz türünün en eski örnekleri, Eski Arap şiirinde ve nesrinde görülür. Câhız ve Ebû Ali el-Kâlî gibi ediblerin eserlerinde buna dair aktarımları görmek mümkündür. Lugazların cem' ve telif edildiği geç dönem eserlerinde de câhiliye dönemi şiir ve nesir örneklerine atıflarda bulunulmuştur. Bunlardan birinde İbn Zâfir el-Ezdî (ö. 613/1216) câhiliye şairlerinden İmru'ülkays (ö. 540 dolayları) ile 'Abîd b. el-Ebras (ö. 555 m.[?]) arasında geçtiği rivayet edilen ve manası bilinmeyen kelimelere (evâbid) dair soru-cevap şeklindeki konuşmayı aktarmaktadır.²³ Yine lugaz, İbn 'Uneyn (ö. 630/1232), İbnu'l-Fârız (ö. 632/1235) ve Ebu'l-Hasen İbnu'l-Ceyyâb el-Endelüsî (ö. 749/1349) gibi bazı geç dönem şairlerinin divanlarında ve edebiyat tenkitçilerinin eserlerinde müstakil bablarda yer verdikleri bir husus olmuştur.²⁴

Edebiyat eserlerinde müteferrik parçalar halindeki aktarımlar ve şiir divanlarındaki müstakil bâblardan sonra farklı lugaz türlerini bir araya getiren müstakil eserler gelmektedir. Lugaz türlerine ilişkin üç tasnif ortaya konulduktan sonra söz konusu eserler kronolojik olarak incelenecektir.

²⁰ Çalışmanın “İbn Hişâm Öncesinde Lugazları Konu Alan Eserler” başlığına bakınız.

²¹ Mohamed Bencheb, “Lughz”, *The Encyclopedia of Islam*, 2. Edition (Leiden: Brill, 1986), 5/806-807. Ayrıca bk. Tadeusz Kowalski, “Bilmedje”, *The Encyclopedia of Islam*, 2. Edition (Leiden: Brill, 1986), 1/1222.

²² Harîrî, *Makâmât*, nşr. İshâ Sâbâ (Beyrut: Dâru Beyrut, 1978), 194, 195; Tâhir el-Cezâirî, *Teshîlu'l-Mecâz*, 105; Hayreddîn Şemsî Paşa, “El-Elgâz ve'l-Ehâcî ve'l-Mu'ammayât”, 795. Uhciyyenin Câhiliye döneminde görülen bir başka türünde ise muhataba bir meselin veya hikmetli sözün ilk kelimesi verilerek onu tamamlaması istenir. Bu bağlamda Câhiliye döneminin ünlü kadınlarından fesahati ve zekâsıyla meşhur Hind b. el-Huss'ün, Ukâz panayırında كَذَّ وَعَجَبْتُ gibi lafızlarla başlayan hikmetli sözler üzerinden muhâcâtta bulunduğu rivayet edilmektedir. Bk. Tâhir el-Cezâirî, *Teshîlu'l-Mecâz*, 119.

²³ İbn Zâfir el-Ezdî, *Bedâi'u'l-Bedâih*, thk. Mustafa Abdulkâdir (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007), 11; Ebû Bekr Belkâsım Dayf el-Cezâirî, “Mukaddime”, *el-Lafzu'l-Lâik ve'l-Ma'na'r-Râik fi'l-Elgâzi'l-Lugaviyye*, mlf. Ebû Bekr Şihâbuddîn Ahmed b. Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008), 3; Tâhir el-Cezâirî, *Teshîlu'l-Mecâz*, 58; Hayreddîn Şemsî Paşa, “El-Elgâz ve'l-Ehâcî ve'l-Mu'ammayât”, 769.

²⁴ Hayreddîn Şemsî Paşa, “El-Elgâz ve'l-Ehâcî ve'l-Mu'ammayât”, 776; Toprak, “Klâsik Arap Şiirinde Luğaz”, 100; İsmail Durmuş, “Lugaz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/221.

1.2. Lugaz Türlerine İlişkin Üç Tasnif

Lugazlar farklı açılardan tasnif edilebilir. Burada ayrıntılı olmayan tasniflerden ayrıntılı olanlara doğru olmak üzere üç tasnif zikredilecektir. Bu sıralama aynı zamanda kronolojik olarak yeniden eskiye doğru bir sıralama olacaktır.

1.2.1. Es'ad Hudayr'ın Tasnifi

İbn Hişâm'ın *el-Elgāzu'n-Nahviyye* adlı eserinin muhakkiki Es'ad Hudayr'a göre, Arap dilinde eski dönemlerden itibaren görülen lugazlar iki eksenle şekillenmiştir. Bunlardan bir kısmı mana üzerinden²⁵ kurgulanan bilmece (alghāz al-ma'nā/semantic riddles), diğer kısmı ise i'râb üzerinde²⁶ oynanan dilsel oyunlardır (alghāz al-i'râb/grammatical riddles).²⁷

Mana lugazlarında, belirli sıfatları zikredilmek suretiyle bir şeye işaret edilmekte ve muhatabın o şeyi tanıması beklenmektedir. Örneğin aşağıdaki beyit, kalem hakkında bir lugazdır.

وَذِي خُضْبُوعٍ رَاكِعٍ سَاجِدٍ ** وَدَمْعُهُ مِنْ جَفْنِهِ جَارِي
مُلَازِمُ الْخَمْسِ لَأَوْقَاتِهَا ** مُنْقَطِعٌ فِي خِدْمَةِ الْبَارِي

“İtaatkârdır, eğilir, yere kapanır. Gözlerinden yaş akıtır. Beş'in her daim yanındadır. Bârî'nin hizmetine adanmıştır.” Bu tür lugazlara *لُغَزٌ وَصْفِيّ* adı da verilmektedir.²⁸

Es'ad Hudayr'ın tasnifinin bir benzeri, “elgāz nahviyye” ve “elgāz şî'riyye” şeklindeki tasniftir. Bunlardan birincisinde *لَقَدْ قَالَ عَبْدُ اللَّهِ* cümlesinde görüldüğü üzere zahiren merfû olması gereken lafızların mansûb kullanılması gibi i'râba ilişkin problemler söz konusudur. İkincisinde ise *أَكَلْتُ النَّهَارَ* cümlesinde olduğu gibi uzak manası kastedilen bir kelime üzerinden bilmece üretilmektedir. Nitekim birinci örnekte *عَبْدًا* lafzı müsennâdır ve sonundaki elif hafzedilmiştir; ikinci örnekte ise *nehâr* kelimesi bir kuş türünün (toy kuşu) ismidir.²⁹

1.2.2. Saîd el-Efgânî'nin Tasnifi

Saîd el-Efgânî (1909-1997), lugaz konusunu üç başlıkta inceler. Bunlar ebyâtu'l-me'ânî, melâhin ve lafız/i'râb lugazlarıdır. Efgânî'nin aşağıdaki ifadeleri, ebyâtu'l-me'ânî türünün ortaya çıkış sürecini göstermesi bakımından önemlidir:

“Bunlar [ebyâtu'l-me'ânî], bu alanın âlimi olmayanlara, manaları kapalı olan beyitlerdir. Çünkü bu beyitler, câhiliye dönemi çöl hayatına ait birtakım özel yaşam

²⁵ Mana lugazları olarak adlandırılan birinci grup için İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *el-Me'âni'l Kebîr* adlı eseriyle İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *el-Melâhin*'i örnek olarak gösterilebilir. Bk. Es'ad Hudayr, “Mukaddime”, 6.

²⁶ İ'râb lugazlarına örnek olarak ise sehven Rummânî'ye (ö. 384/994) nispet edilen *Tevcihu l-râbi Ebyâtin Mulgazeti'l-i'râb* adlı eser zikredilebilir. Bk. Es'ad Hudayr, “Mukaddime”, 8. Mezkûr eserin muhakkiki Saîd el-Efgânî, eserin Rummânî'ye nispetle neşrinin bir sehiv olduğunu belirtmiş ve eserin Hasen b. Esed el-Fârikî'ye (ö. 487/1094) ait olduğunu belirten bir iç kapakla bir düzeltme yazısı yayımlamıştır. Çalışmanın “İbn Hişâm Öncesinde Lugazları Konu Alan Eserler” başlığına bakınız.

²⁷ Es'ad Hudayr, “Mukaddime”, 5-6, 9.

²⁸ Tâhir el-Cezâirî, *Teshîlu'l-Mecâz*, 57.

²⁹ Muvaffak Fevzî, “Mukaddime”, *el-Elgāzu'n-Nahviyye*, mlf. İbn Hişâm (Dimaşk: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 18. Es'ad Hudayr'ın tasnifinde i'râb lugazları, mana lugazlarının karşısında konumlandırılmıştır. Burada i'râb kavramı, geniş anlamıyla sözdizimsel olguların tamamına işaret etmesinin yanında tashif, kalb, hazif, tebdil gibi olguları da içine alır. Bu bakımdan bu tür lugazlara lafzî lugazlar adı da verilir. Tâhir el-Cezâirî, *Teshîlu'l-Mecâz*, 57. İ'râb kavramının geniş anlamı için bk. Muhammed Hamâse Abdullatîf, *el-Alâmetu'l-i'râbiyye fi'l-Cumle beyne'l-Kadîm ve'l-Hadîs* (Kahire: Dâru Garîb, 2001), 214.

durumlarını anlatır. Bu durumlar, Arapların eskiden aşına oldukları birtakım lafızlarla ifade edilmiştir. Hayvanların hayatlarına dair lafızları, birtakım araç gereçlere ilişkin sıfatları, bazı dilsel kullanımları, istiare ve mecazları içine alan bu lafızlar Arapların şehir hayatına intikal etmemiş ve zamanla unutulmuştur. Şehir yaşamı, çöl hayatından uzaklaştıkça söz konusu beyitlerin manaları da gizlenmiştir.”³⁰

Efgânî'nin tasnifinde ikinci tür, tevriye ve ta'miye üzerine kurulu melâhin türündeki lugazlardır. Odak noktasında garib ve müsterek lafızların yer aldığı bu tür lugazlarda kelimenin uzak manası kastedilerek muhatap şaşırtılır.³¹ Örneğin; *وَاللّٰهُ مَا سَأَلْتُ فَلَانًا حَاجَةً فَطَ*; Örneğin; *حَاجَةً* kelimesinin uzak anlamı olan dikenli ağaç kastedilerek “Yemin ederim, falancadan hiç dikenli ağaç istemedim.” denilmiştir.³²

Efgânî'nin tasnifinde üçüncü tür, lafız/i'râb lugazlarıdır. Burada cümleyi oluşturan kelimelerin dizilişleri, sözdizimsel ilişkileri, i'râbları ve yazılışları üzerinden bilmece üretilir. Efgânî, bu tür için ebyâtu'l-ilgâz terimini de kullanmıştır.³³ İ'râb lugazlarına dair aşağıdaki örnek gerek i'râb alametleri gerekse de hazf ve vakf gibi gramatik olgulara işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir.

لَقَدْ قَالَ عَبْدُ اللَّهِ شَرَّ مَقَالَةٍ ** كَفَى بِكَ يَا عَبْدُ الْعَزِيزُ حَسِيْبَهَا

“Allah’ın iki kulu sözlerin en kötüsünü söylediler. Ey ‘Abduh! Bu sözü hesaba çekecek zât olarak aziz olan Allah sana yeter.”

Beyitte müsennâ olan *عَبْدًا* ifadesindeki elif hazfedilmiştir. Dolayısıyla fâil olan lafız, *عَبْدُ اللَّهِ* şeklinde damme ile merfû değil, *عَبْدُ اللَّهِ* şeklinde elif ile merfûdur. Beytin ikinci şatırında “Ey ‘Abduh” anlamındaki *yâ ‘abdu* (*يَا عَبْدُ*) ifadesinde vakf vardır. Zira bu lafız ‘Abduh isminin murahham halidir. Dolayısıyla muhatapın adı ‘Abdulazîz değil ‘Abduh’tur. Buradan hareketle de kelime damme üzere mebnî olmuştur. “Hesaba çekecek zât olarak Aziz olan Allah” anlamındaki *العَزِيزُ حَسِيْبَهَا* ifadesi ise mübtedâ ve haberdir.

Efgânî, rivayetler üzerinden yaptığı tespitlere dayanarak bu tür bilmecelerin hicrî üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda yaygınlık kazandığını belirtir. Hatta ona göre bu tür bilmecelerin hicrî ikinci yüzyılda ortaya çıktığını söylemek de mümkündür. Zira i'râb lugazlarına dair geç dönem eserlerindeki bazı beyitler Sîbeveyhi’nin (ö. 180/796) şahitleri arasındadır.³⁴

1.2.3. Süyûtî’nin Tasnifi

Süyûtî’ye göre melâhin, elgâz ve fütüyâ fakihî’l-‘arab kavramları birbirine yakın kavramlardır.³⁵

Süyûtî’nin tasnifinde melâhin, Arapların tevriye ve ta'miye maksadıyla kasıtlı olarak söyledikleri³⁶ sözlerdir. Örneğin “Ramazan ayında *قَبْلَ الْعَصْرِ* ve kasıtlı olmak şartıyla, bir şey

³⁰ Saîd el-Efgânî, “Mukaddime”, 25.

³¹ Saîd el-Efgânî, “Mukaddime”, 26.

³² İbn Düreyd, *el-Melâhin*, thk. İbrahim Tafeyyîş el-Cezâirî (Kahire: el-Matbaatu’s-Selâfiyye, 1347/1928), 3.

³³ Saîd el-Efgânî, “Mukaddime”, 26, 31.

³⁴ Saîd el-Efgânî, “Mukaddime”, 31.

³⁵ Celâluddîn es-Süyûtî, *el-Müzhir fî ‘Ulûmi’l-Luga*, thk. Muhammed Ahmed Câdelmevlâ Bek vd. (Kahire: Mektebetu Dâri’t-Turâs, ts.), 1/567.

yediği halde orucu bozulmayan kimse kimdir?” şeklindeki bilmece, *العَصْر* kelimesi, “ bir şeyin suyunu sıkmak” manasında kullanılmıştır. Dolayısıyla *قَبْلَ الْعَصْرِ* ifadesi “ikindiden önce” manasında olmayıp “sıkmadan önce” demektir. Buna göre cevap, “Şeker kamışı gibi sıkılması mümkün olan bir şeyi, Ramazan gecesinde sıkmadan yiyen kimse.” şeklindedir.³⁷

Süyûtî'nin tasnifinde *elgâz*, dört türe ayrılır.³⁸

1. Arapların kasten söyledikleri lugazlar	2. Dil âlimlerinin kasten söyledikleri lugazlar	Arapların lugaz kastıyla söylemedikleri ancak lugaz haline beyitler	
		3. Mana cihetiyle lugaz (ebyâtu'l-me'âni)	4. Lafız, terkip ve i'râb lugazları

Süyûtî, kasten söylenmiş lugazlara dair Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Ezdâd*'ından, İbnu'l-A'râbî'nin (ö. 231/846) *Nevâdir*'inden, İbn Durustevayh'ın (ö. 347/958) *Şerhu'l-Fasîh*'inden, Ebû Ali el-Kâlî'nin (ö. 356/967) *Emâlî*'sinden, Cevherî'nin (ö. 400/1009) *Sihâh*'inden, Selâme el-Enbârî'nin³⁹ (ö. 590/1194) *Şerhu'l-Makâmât*'inden örnekler zikreder. Bunlardan biri olan *رُبُّ ثَوْرٍ رَأَيْتُ فِي جُحْرِ نَمْلِ* ifadesinde *ثَوْر* kelimesi öküz manasında olmayıp erkek karınca anlamındadır. Dolayısıyla cümlemin anlamı “Karınca yuvasında nice erkek karınca gördüm.” şeklindedir.⁴⁰

Süyûtî, Arapların lugaz maksadıyla söylemedikleri ancak lugaz haline gelen mana beyitlerinin (ebyâtu'l-me'âni), anlamlarının ilk okunuşta anlaşılmadığını ve izaha muhtaç olduğunu belirtir.⁴¹ Belirli nesnelerin/kavramların belirli niteliklerle vasfedildiği bu tür beyitlere dair farklı şairlerden birçok örnek aktaran⁴² Süyûtî, Hassân b. Sâbit'in (ö. 60/680 [?]), terâdüf olgusu üzerinden açıklamalara konu olan aşağıdaki beytini de zikreder.

أَتَانَا فَلَمْ نَعْدِلْ سِوَاهُ بَعِيرِهِ ** نَبِيٌّ أَتَى فِي ظُلْمَةِ اللَّيْلِ هَادِيَا

“Gecenin karanlığında yol gösterici olarak bize öyle bir peygamber geldi ki onu başkalarıyla asla bir tutmayız.”

Süyûtî, beyitteki *سِوَى* ve *بَعِيرٍ* kelimelerinin aynı manaya gelmeleri sebebiyle oluşan anlam bulanıklığına dair iki görüş üzerinde durur. Bunlardan ilkinde göre *بَعِيرِهِ* *فَلَمْ نَعْدِلْ سِوَاهُ* ifadesinde, *بَعِيرِهِ* lafzındaki zamir, *سِوَى* kelimesine râcidir. Dolayısıyla takdir, *فَلَمْ نَعْدِلْ سِوَاهُ بَعِيرٍ* “Onun dışındakileri, onun dışındakilerin dışındaki ile (yani peygamberle) bir tutmayız.” şeklindedir. Bu açıklamayı bir tekellüf olarak gören ikinci yaklaşıma göre beyitte

³⁶ Süyûtî, İbn Düreyd'in *el-Melâhin*'indeki tevriyeli yemin ifadelerini sıraladıktan sonra Ebû Ubeyde (ö. 209/824[?]), İbnu'l-A'râbî (ö. 231/846) ve Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967) gibi isimlere atıfla birçok örnek aktarır. Bk. , *el-Müzhir*, 1/567-577.

³⁷ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/567-577; Tâhir el-Cezâirî, *Teshîlu'l-Mecâz*, 125.

³⁸ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/578.

³⁹ Ebu'l-Hayr Selâme b. Abdalbâkî b. Selâme el-Enbârî (ö. 590/1194). Mısır'da yaşamış, gözleri görmeyen bir kıraat ve nahiv âlimi. Bk. Celâluddîn es-Süyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Sayda: el-Mektebetu'l-Asriyye, ts.), 1/593.

⁴⁰ İfade, Câhiliye devri şairlerinden Ebû Dâvud Câriye b. el-Haccâc el-İyâdî'ye (ö. 545 m.) aittir. Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/ 581.

⁴¹ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/578.

⁴² Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/ 582-586.

geçen سَوَاهٍ ifadesi، نَفْسُهُ anlamındadır. Dolayısıyla ifade قَلَمٌ نَعْدِلُ نَفْسَهُ بِغَيْرِهِ “Onu, ondan başkasıyla bir tutmayız.” anlamına gelmektedir.⁴³

Süyûtî; lafız, terkip ve i'râb lugazlarına ise Ferezdak'ın (ö. 114/732) bir beytiyle başlar. Söz konusu beyitte هَامَا kelimesi tenvinle yazılmıştır. Süyûtî, kelimenin هَامَةً lafzının çoğulu olabileceği gibi هَا ve مَنْ kelimelerinden oluşan bir terkip (هَا مَنْ) de olabileceği yönündeki izahları ve bu izahlar doğrultusunda ortaya çıkan gramatik yorumları aktarır. Süyûtî daha sonra yazılışları aynı anlamları farklı dilsel birimler kullanılarak oluşturulmuş, tashif olgusu üzerinden üretilmiş, ayrı kelimelerin bitişik yazılması yoluyla meydana getirilmiş lugaz örnekleri de sıralar.⁴⁴ Süyûtî'nin aktardığı bir rivayette Halîl b. Ahmed'in, şahit olduğu bir olayı anlatırken lugaz lafzını kullanması önemlidir:

“Bir bedevî, arkadaşına بَلْصُوصُ nedir diye sordu. Arkadaşı ‘bir kuştur’ dedi. Bedevî ‘peki çoğulu nasıl gelir?’ diye sordu. Arkadaşı بَلَنْصَى diye cevap verdi. Buna göre birisi مَا بَلَنْصَى بَلْصُوصُ يَتَّبِعُ diye soracak olsa bu bir lugaz olur.”⁴⁵

Süyûtî'nin tasnifinde “fütyâ fakihî'l-'Arab” kavramı ayrı bir fasılda ele alınır. Süyûtî, bir lugaz türü olarak kabul ettiği bu alanda İbn Fâris'in *Fütyâ Fakihî'l-'Arab* adında önemli bir kitabının olduğunu ifade eder; ancak kitap elinde bulunmadığı için Harîrî'nin (ö. 516/122) *Makâmât*'ından örnekler aktarır. Makâmelerden birinde (el-makâmetu't-taybiyye) kendisini fakihü'l-'arab⁴⁶ olarak tanıtan Ebû Zeyd adında bir kişi, kendisine her türlü sorunun sorulabileceğini belirtir. Bir genç ona مَا تَقُولُ ve أَيَجُوزُ gibi ifadelerle başlayan sorular yöneltilir. Fakih de secili sözlerle cevaplar verir. Sorulardan birinde abdest aldıktan sonra na'line dokunan (تَوَضَّأْتُ ثُمَّ لَمَسَ ظَهْرَ نَعْلِي) kimsenin hükmü sorulmuş, fakih de bu kimsenin abdestinin bozulacağı (انْتَقَضَ وَضُوءُهُ مِنْ فِعْلِهِ) yönünde cevap vermiştir. Zira sorudaki نَعْلٌ kelimesi zevce anlamındadır. Burada fetva istenen konularda birden çok manaya gelebilen kelimelerin uzak anlamları kastedilerek bilmeceler üretildiği görülmektedir.⁴⁷

Lugaz türlerine ilişkin mezkûr üç tasnifin yanında Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) *Miftâhu's-Sa'âde* adlı eserinin “ilmu'l-ehâcî ve'l-uğlûtât”, “ilmu'l-elgâz” ve “ilmu'l-mu'ammâ” adlı bölümlerindeki açıklamalar da zikredilebilir. Taşköprizâde, zahiri itibarıyla Arap dili kaidelerine muhalif olan lafızları ele alan uhciyye ilmini, lügat, sarf ve nahiv

⁴³ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/ 582. Süyûtî'nin aktarımları için bk. İbn Mâlik, *el-Maksûr ve'l-Memdûd*, thk. Ammar b. Humeysî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006); İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2013). Süyûtî ayrıca Bedruddîn ez-Zerkeşî'nin *'Amelu men Tabbe li-men Habbe* adlı eserine de atıfta bulunmuştur.

⁴⁴ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/ 586-590.

⁴⁵ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/ 591. Ayrıca bk. Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2009), 71.

⁴⁶ Süyûtî, bu tür eserlerde geçen fakihü'l-'arab denilen zatın muayyen bir şahıs olmayıp kendisine lugaz ve nükteler nispet edilen meçhul bir kimse olduğunu belirtmekte; fakihü'l-'arab tanımlaması yerine farklı kaynaklarda 'âlimu'l-'arab, tabîbu'l-'arab ve sâci'u'l-'arab gibi adlandırmaların da yapıldığını zikretmektedir. Bk. Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/ 638.

⁴⁷ Harîrî, *Makâmât*, 254 vd.; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/ 622-636. Süyûtî, benzer şekilde İmam Şâfi'ye (ö. 204/820) garib lafızlar üzerinden yöneltildiği rivayet edilen bilmece şeklindeki fikhî soruları da aktarmıştır. Süyûtî, söz konusu aktarımlar dışında İbnu's-Sikkît (ö. 244/858) ve Kemâluddîn ed-Demîrî (ö. 808/1405) gibi isimlerin eserlerinden de örnekler zikreder. Bu çeşitlilik, fütyâ fakihî'l-'arab türünden lugazların erken dönem kaynaklarından itibaren mezkûr olduğunu göstermektedir. Bk. Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/ 637-638; İbnu's-Sikkît, *el-Maksûr ve'l-Memdûd*, thk. Muhammed Saîd (Mısır: Matbaatu'l-Emâne, ts.); Kemâluddîn ed-Demîrî, *en-Necmu'l-Vehhâc fî Şerhi'l-Minhâc li'n-Nevevî* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2004).

ilimlerinin bir fer'i olarak tarif etmiş; lugaz ilmini beyân ilmi altında değerlendirmiş; “medlûlü daima bir isim olan lugaz türü” olarak tanımladığı ve Fars edebiyatında Arap edebiyatına göre daha yaygın olduğunu belirttiği muammâyı ise yine beyân ilmi altında ele almıştır. Benzer şekilde Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) de lugaz ilmini delâletin açık veya kapalı olması nokta-i nazarından beyân ilminin bir fer'i olarak tarif etmiştir.⁴⁸

2. İbn Hişâm Öncesinde Lugazları Konu Alan Eserler

Çalışmanın bu kısmında, İbn Hişâm öncesi döneme ait lugaz eserleri, metinler incelenmek suretiyle ayrıntılı olarak tahlil edilecek; kaynaklarda zikredilen ancak mefkud veya mahtut olanlar hakkında ise kısa bilgiler verilecektir. Böylece mefkud olanların gelecekte ortaya çıkarılacak olma ihtimalleri saklı tutulacak, mahtut olanlar ise müstakil çalışmalara havale edilecektir.

Lugaz ve ilgâz tabirlerini ilk kullanan isimlerden biri olan Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) bu alandaki ilk eserin (Kitâbu'l-Mu'ammâ) sahibi olduğu yönündeki görüş⁴⁹ gerek nahiv ulemasına tahsis edilmiş tabakat kitaplarında gerek çeşitli ilim dallarına ait eserleri bir araya getiren bibliyografik eserlerde gerekse de Halîl b. Ahmed'e dair çalışmalarda teyit edilememektedir. Mehdî el-Mahzûmî (1917-1993), Halîl b. Ahmed'in eserleriyle ilgili şu tespiti yapmaktadır:

“Halil b. Ahmed, ilmî şahsiyetinin izlerini tanımamızı sağlayacak bir kitap bırakmamıştır. Onun nahivle ilgili görüşleri Sîbeveyhi tarikiyle, lûgat ve asvâta dair fikirleri Leys b. Muzaffer yoluyla, aruz ise Ahfeş sayesinde bize ulaşmıştır. Halîl'in ilmî hayatına ilişkin söz konusu üç alan, kendisinin telif ettiği kitaplar sayesinde değil onun imlâsı ve talebelerinin nakilleri yoluyla bize ulaşmıştır.”⁵⁰

Halîl b. Ahmed'e böyle bir kitap isnat edilmesinin sebebi, Ebû Bekr ez-Zübeydî'nin (ö. 379/989) aktardığı bir rivayet olsa gerektir. Buna göre Halîl'e Yunanca bir mektup (kitâb) arz edilmiş, Halîl bu mektup üzerinde bir ay çalışmış ve onu çözmüştür. Nasıl yaptığı sorulduğunda “Allah'ın adıyla veya ona benzer bir şeyle başlaması gerekirdi, ben de ilk harflerini buna göre kurguladım ve devamını o şekilde çözdüm.” demiştir. Zübeydî'nin ifadesine göre Halîl'in, mektubu getiren kişi için yaptığı bu çözümleme, bir muammâ mektubu (كتاب المعمی) olmuştur.⁵¹

Halîl'in zekâsına ve aklının gücüne vurgu yaptığı anlaşılan ve kitaptan ziyade bir mektup hakkında olan bu rivayet, bazı modern edebiyatçılar tarafından onun Yunanca bildiğine dair inancı yansıtan bir efsane olarak değerlendirilmiştir.⁵²

2.1. Mufaddal ed-Dabbî (ö. 170/786), Me'âni's-Şi'r

Fuat Sezgin, eski Arap şiirinin intikalini sağlayan eser gruplarını sıralarken şairlere ait divanlar, kabile divanları, şiir seçkileri (Muallakât, Mufaddaliyyât, Asmaıyyât, Cemhere gibi)

⁴⁸ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, 1/249-253; Kâtip Çelebi, *Keşfu'-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*, (Bağdat: Mektebetu'l-Musennâ, 1941), 1/149.

⁴⁹ Durmuş, “Lugaz”, 27/221.

⁵⁰ Mehdî el-Mahzûmî, *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî* (Bağdat: Matbaatu'z-Zehrâ, 1960), 51.

⁵¹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1973), 51.

⁵² İhsan Abbâs, *Melâmiḥ Yûnâniyye fi'l-Edebi'l-'Arabî* (Beyrut: el-Muessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 1993), 40.

gibi kategorilerden sonra “belirli konular üzerinden tasnif edilmiş şiir mecmuaları” üst başlığı altında ebyâtu’l-me’ânî türünden eserlerin bir listesini vermektedir.⁵³

Kronolojik olarak hazırlanmış ve günümüze ulaşan eserlerin özellikle belirtildiği listeye göre bu alanda elimizde mevcut en eski tarihli eser İbn Kuteybe’nin (ö. 276/889) *el-Me’ânî’l-Kebîr fî Ebyâti’l-Me’ânî* adlı kitabıdır. İbn Kuteybe’ye kadar olan süreçte aralarında Mufaddal ed-Dabbî’nin *Me’ânî’s-Şi’r*’inin de olduğu günümüze ulaşmamış on beş eser bulunmaktadır.⁵⁴ Bu durum, ebyâtu’l-me’ânî türünden eserlerin erken dönemlerden itibaren telif edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında Fuat Sezgin’in listesinde “günümüze ulaşmış yayımlanmıştır” notuyla zikredilen eserler, ebyâtu’l-me’ânî dışındaki lugaz türlerine dair eserlerle birlikte kronolojik olarak incelenecek; bunun yanında çeşitli kaynaklarda rivayetler halinde bulunan müteferrik parçaları daha sonra bir araya getirilmiş olan eserlere de değinilecektir. Bundan başka, muhtevalarında lugaza dair bölümler bulunan edebiyat ansiklopedisi niteliğindeki kitaplar⁵⁵ ve makâme türünden eserlere de tarihsel sürecin takibi açısından işaret edilecektir.

2.2. Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî (ö. 231/846), Ebyâtu’l-Me’ânî

Asmaî’nin öğrencisi ve arkadaşı olan Bâhilî’nin, temel bibliyografik kaynaklarda *Ebyâtu’l-Me’ânî* adıyla⁵⁶ geçen ve günümüze ulaşmamış bu eserinden çeşitli kaynaklarda atıf yapılmış yetmiş yakın şiir parçası üzerine bir kitap bölümü çalışması yapılmıştır.⁵⁷

Söz konusu şiir parçalarında kalem, çöl mantarı, değirmen, gölge vb. nesneler, belirli özellikleri ve ilişkili olduğu şeyler zikredilerek betimlenmektedir. Burada eski Arap şiirinin önemli bir karakteristiği ortaya çıkmaktadır. Buna göre iyi bilinen şeyler anlatılırken sıradan kelimelerden kaçınılarak muhatabın o şeyi tanıması zorlaştırılmaktadır.⁵⁸

Bâhilî’den rivayet edilmiş beyitlerden birinde şair, gölgesini şu şekilde anlatır:⁵⁹

وَصَاحِبٍ غَيْرِ ذِي ظِلٍّ وَلَا نَفْسٍ ** هَيَّجَتْهُ بِسَوَاءِ الْبَيْدِ فَأَهْتَا جَا

“Öyle bir yoldaş ki ne gölgesi var ne nefesi. Onu çölün ortasına sürerim, hemen geliverir.”

⁵³ Sezgin, *GAS*, 2/57-60; Fuat Sezgin, *Târîhu’t-Turâsi’l-Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmiatu’l-İmâm Muhammed b. Su’ûd el-İslâmiyye, 1991), 2-1/91-96.

⁵⁴ Söz konusu on beş eser için bk. Sezgin, *GAS*, 2/58-59.

⁵⁵ Burada Câhîz’a kısaca değinmek yerinde olacaktır. Câhîz *el-Beyân ve’t-Tebyîn* adlı eserinde “mine’l-luğzi fi’l-cevâb” başlıklı küçük bir bölüm açmış ve burada bazı manzum ve mensur lugaz örneklerine yer vermiştir. Bunlardan biri, Hâlid b. Velîd (ö. 21/642) ile Hîre halkının bilgisi arasında geçtiği rivayet edilen birtakım soru-cevaplara ayrılan kısımdır. Buradaki ifadelerde çoğunlukla yakın ve uzak iki manaya gelebilen kelimeler kullanılarak muhatabın şaşırtılması amaçlanmıştır. Örneğin Hâlid b. Velîd, üç yüz elli yaşında olduğu ifade edilen bilgeye “ابن رجلٍ واجِدٍ” diye sormuş, yaşlı zat “أنت؟” diyerek cevap vermiştir. Konuşmada “Kaç yaşındasın?” anlamına gelen soru ifadesi, literal çeviride “Kaçın oğlusun?” manasına da gelmektedir. Bk. Câhîz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, (Beyrut: Dâr ve Mektebetu’l-Hilâl, 423), 2/100.

⁵⁶ İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1997), 82, 83, 115; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1993), 1/227; Sezgin, *GAS*, 2/ 59.

⁵⁷ David Larsen, “Towards a Reconstruction of Abû Nasr al-Bâhilî’s K. Abyât al-ma’ânî”, *Approaches to the Study of Pre-modern Arabic Anthologies*, ed. Bilal Orfali-Nadia Maria El Cheikh (Leiden: Brill, 2021), 37-83.

⁵⁸ Larsen, “Towards a Reconstruction of Abû Nasr al-Bâhilî’s K. Abyât al-ma’ânî”, 44 vd.

⁵⁹ Ebû Ali el-Hâtimî, *Hilyetu’l-Muhâdara*, thk. Ca’fer el-Kettânî (Bağdat: Dâru’r-Raşîd, 1979), 1/117; Larsen, “Towards a Reconstruction of Abû Nasr al-Bâhilî’s K. Abyât al-ma’ânî”, 62, 76.

Bâhilî ayrıca Zürrumme'nin (ö. 117/735) *Dîvân*'ının Asmaî şerhini de rivayet etmiştir. Divanda yer alan ve matla' beyti لَقَدْ جَشَّأْتُ نَفْسِي şeklinde başlayan kasidelerden birinde (uhciyyetu'l-'Arab) Zürrumme birçok uhciyyeye yer vermiş, Bâhilî'nin rivayet ettiği şerhte bunlarla nelerin kastedildiği açıklanmıştır. Beyitler çoğunlukla *rubbe vâvı* ile başlamakta ve birtakım vasıfları zikredilen şeylere dair mana lugazları özelliği göstermektedir.⁶⁰

2.3. İbn Kuteybe (ö. 276/889), el-Me'âni'l-Kebîr fî Ebyâtî'l-Me'ânî

Farklı kaynaklarda *Me'âni's-Şi'r* ya da *Ebyâtü'l-Me'ânî* gibi adlarla⁶¹ zikredilen bu eser, 1949 yılında üç cilt halinde yayımlanmıştır.⁶²

Eser yedi bölümden oluşmaktadır. *Kitâbu'l-hayl*, *kitâbu's-sibâ'*, *kitâbu't-ta'âm ve'd-diyâfe*, *kitâbu'z-zubâb ve gayrih*, *kitâbu'l-va'id ve'l-beyân*, *kitâbu'l-harb*, *kitâbu'l-meysir ve gayrih* başlıklarını taşıyan bu bölümlerde atlar, yırtıcı hayvanlar, yemek kapları ve ziyafet gibi konulara ilişkin beyitler; anlaşılması güç ve kastedilen anlamdan uzak lafızlar içermektedir. İbn Kuteybe bunları “şair şunu anlatmaktadır” (أَرَادَ أَنْ يَقُولَ), “şunu kastetmektedir” (يَعْنِي) gibi lafızlarla açıklamakta ya da doğrudan izah etmektedir. Örneğin eserin ilk beytinde;

لَقَدْ دُعِرْتُ بَنَاتُ عَمِّ ** مِ الْمُزْشِقَاتِ لَهَا بَصَائِصُ

“Yaban geyikleri korktu, kuyrukları hareket halinde.”

diyen şair, بَنَاتُ عَمِّ الْمُزْشِقَاتِ ifadesiyle yaban geyiklerini (الْبَقَر) kastetmektedir. Zira yaban geyikleri ceylanlarla akrabadır. Beyitte ceylan, doğrudan ظَبْيَةٌ kelimesiyle değil, şairlerce en güzel sıfatlarından biri olarak kabul edilen مُزْشِقَةٌ (boynunu uzatan) kelimesiyle anlatılmış; yaban geyikleri ise ceylanların amcakızları (بَنَاتُ عَمِّ الْمُزْشِقَاتِ) olarak nitelendirilmiştir.⁶³

İbn Kuteybe'nin ebyâtü'l-me'ânî alanında günümüze ulaşan ilk kaynak olma özelliğini haiz kapsamlı eseri, alanın en temel kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir.

2.4. Saîd b. Hârûn el-Uşnândânî (ö. 288/901), Me'âni's-Şi'r

Uşnândânî, Basralı bir dilci olup Tevvezî'den (ö. 238/852) ilim tahsil etmiş ve kendisinden İbn Düreyd gibi (ö. 321/933) dilciler ders almıştır.⁶⁴

Uşnândânî'nin kaynaklarda birbirine yakın adlarla zikredilen⁶⁵ eseri, *Me'âni's-Şi'r* adıyla yayımlanmıştır.⁶⁶ Eserde ateş, deve, kurt gibi kavramların vasfedildiği 111 beyit

⁶⁰ Ebû Nasr Ahmed b. Hâtîm el-Bâhilî, *Dîvânü Zirrumme Şerhu'l-Bâhilî Rivâyetü Sa'leb*, thk. Abdulkuddûs Ebû Sâlih (Beyrut: Muessesetu'l-İmân, 1982), 3/1426-1450; Sezgin, *GAS*, 2/395; Mehmet Talu, “Bâhilî, Ahmed b. Hâtîm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/484; Nefeli Papoutsakis, *Desert Travel as a Form of Boasting: A Study of Dhu r-Rumma's Poetry* (Weisbaden: Harrasowitz Verlag, 2009), 19.

⁶¹ Abdulkâdir b. 'Amr el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1997), 1/20; Sezgin, *GAS*, 2/59.

⁶² İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'âni'l-Kebîr fî Ebyâtî'l-Me'ânî*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî (Dekken Haydarâbâd: Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1368/1949).

⁶³ İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'âni'l-Kebîr fî Ebyâtî'l-Me'ânî*, 1/1.

⁶⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 3/1376.

⁶⁵ Bağdâdî'nin, *Hizânetu'l-Edeb* adlı eserinin mukaddimesinde “tefsîru ebyâtî'l-me'ânî'l-müşkile” türüne ayrılan kısımda Uşnândânî'nin eseri *Ebyâtü'l-Me'ânî* adıyla geçer. Bağdâdî, elindeki nüshanın İbn Cinnî hattıyla ve üzerinde Ebû Ali el-Fârisî'nin icazeti olduğunu belirtir. Bk. Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, 1/20.

⁶⁶ Ebû Osmân Saîd b. Hârûn el-Uşnândânî, *Me'âni's-Şi'r*, nşr. Cem'iyetu'r-Râbitati'l-Edebiyye (Dimaşk: Matbaatu't-Terakkî, 1922).

bulunmakta, anlaşılması güç ve okuyanı uzak manaya götürebilecek birtakım kelimeler izah edilerek şairin maksadı ortaya konulmaktadır. Söz konusu izahlarda şairin maksadını ortaya koymak için “... يَصِفُ” (Şu şeyi anlatıyor.); “... يَقُولُ” (Şunu söylüyor.) gibi ifadeler kullanılmakta; beyitte geçen garib lafızlar ise doğrudan açıklanmaktadır. Eserin girişinde şu ifadeler yer almaktadır:

“İbn Düreyd şöyle dedi: Bu beyitleri Ebû Osmân Saîd b. Hârûn el-Uşnândânî’ye Meftah⁶⁷ yolunda bir gemide okudum. Uşnândânî, bu beyitleri bana Tevvezî’den nakletti. Tevvezî bunların bir kısmını Ebû Ubeyde’den, bir kısmını Saîd b. Mes’ade Ebu’l-Hasen el-Ahfeş’ten, bazılarını ise Ebû ‘Amr el-Cermî’den rivayet etmiştir.”⁶⁸

Uşnândânî’nin İbn Kuteybe’den önce yaşadığı yönündeki rivayeti esas alan çalışmalarda, İbn Kuteybe öncesi alana ait eserlerden yalnızca Uşnândânî’nin kitabının mevcut bulunduğu; ancak bu kitabın İbn Kuteybe’nin eserine nazaran dar hacimli olduğu belirtilmiştir.⁶⁹

2.5. İbn Düreyd (ö. 321/933), el-Melâhin

İbn Düreyd’in *el-Melâhin* adlı eserinde, birden çok anlama sahip kelimelerin uzak manaları kastedilerek oluşturulmuş yemin ifadeleri yer almaktadır. Bu yönüyle eserde i’râb veya sözdizimsel olgulara ilişkin hususlar bulunmaz.

İbn Düreyd, kitabına *el-Melâhin* adını vermesinin sebebini anlatırken bir hadisteki لَعَلَّ أَحَدَكُمْ أَلْحَنُ بِحُجَّتِهِ مِنْ بَعْضِ أَنْ تُرِيدَ (شيئاً فتورِّي عنه)⁷⁰ ifadesini⁷⁰ de şahit göstererek *lahn* kavramının fetanet ve derin kavrayış anlamına geldiğini söyler. Daha sonra, lahnin asıl itibarıyla tevriyeli kullanım (أَنْ تُرِيدَ) olduğunu belirtir.⁷¹

Kitapta yer alan ilk yemin cümlesi şu şekildedir.

وَاللّٰهُ مَا سَأَلْتُ فَلَانًا حَاجَةً قَطَّ

Burada حَاجَةً kelimesinin uzak anlamı (dikenli ağaç) üzerinden bir yemin üretilmiştir. İbn Düreyd, eserini telif etmekteki amacını anlatırken mükrehin, söz konusu yeminlerle zalimin cezasından kurtulabileceğini belirtir. İkinci örnek şu şekildedir:

وَاللّٰهُ مَا رَأَيْتُهُ وَلَا كَلَّمْتُهُ

Birincil anlamları itibarıyla “Yemin ederim, onu ne gördüm ne de onunla konuştum.” anlamına gelen ifadede رَأَى ve كَلَّمَ fiillerinin uzak manaları kastedilerek “Yemin ederim, ne onun akciğerine vurdum, ne de onu yaraladım.” denilmek istenmiştir. İbn Düreyd birinci yemin ifadesinde isim türünden bir kelime, ikinci cümlede ise fiil türünden kelimelerde tevriyeli kullanım örnekleri sunmuştur.

⁶⁷ Meftah, Basra ile Vâsıt arasında bir yerleşim yeridir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Buldân*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 5/163.

⁶⁸ Uşnândânî, *Me‘âni’ş-Şi‘r*, 6.

⁶⁹ Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî, “Mukaddime”, *el-Me‘âni’l-Kebîr fî Ebyâti’l-Me‘âni*, mlf. İbn Kuteybe (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1984), kz (كز).

⁷⁰ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, thk. Muhammed Fuad Abdulbâki (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1985), “Akziye” 1.

⁷¹ İbn Düreyd, *el-Melâhin*, thk. İbrahim Tafeyyîş, 4.

Eserin Heinrich Thorbecke⁷² ve İbrahim Tafeyyîş⁷³ tahkiklerinde eserde ele alınan yemin cümlelerinde numaralandırma yoktur. Bu iki nüshada son sırada yer alan وَاللّٰهِ مَا كَانَ خَلْفِي وَلَا قُدَّامِي “Yemin ederim, ne arkamdaydı ne de önümde./Yemin ederim, ne ahırım oldu ne de efendim.” cümlesi, cümlelere numaralandırılmış olarak yer veren Abdülhafız Ferağlî tahkikinde⁷⁴ yüz seksen altıncı örnek olarak geçmektedir. Ferağlî’nin tahkikinde bu cümleden sonra iki cümle daha yer almakta, dolayısıyla bu nüshada toplam 188 örnek bulunmaktadır.

İbn Düreyd’in kaynaklarda “muammâ” konusunda uzman olarak zikredilmesi;⁷⁵ “maksadı gizlemek” manasında birleşen lugaz, tevriye ve ta’miye lafızların birbirlerinin yerine kullanılabildiğini göstermektedir.

2.6. el-Mufecca’ Muhammed b. Ahmed (ö. 327/939)

Sa’leb’den (ö. 291/904) ilim tahsil etmiş, İbn Düreyd ile karşılıklı hicivleri olduğu belirtilen Basralı bir dilci, edib ve şair olan el-Mufeccâ’nın lugaz alanında iki eseri olduğu belirtilmektedir. Bunlardan ilki *el-Munkız fî’l-Eymân* adlı melâhin türündeki eserdir. Yâkût el-Hamevî, bu eserin İbn Düreyd’in eserinden daha hacimli ve daha güzel olduğunu belirtmektedir. El-Mufecca’nın ikinci eseri ise *Kitâbu’t-Tercumân fî’ş-Şî’ri ve Me’ânih* adını taşır. Ebyâtu’l-me’ânî türündeki bu eser, on üç bölüme ayrılmıştır. “Haddu’l-i’râb” ile başlayan ve sırasıyla *medîh*, *buhl*, *hilm*, *gazel*, *mâl*, *iğtirâb*, *metâyâ*, *hutûb*, *nebât*, *hayevân* ve *hicâ* bölümleriyle devam eden eserin son bölümünün “haddu’l-luğz” başlığını taşıması önem arz etmektedir. Görülebildiği kadarıyla iki eser de günümüze ulaşmamıştır.⁷⁶

2.7. İbn Abdirabbih (ö.328/940), el-’İkdu’l-Ferîd.

İbn Abdirabbih, *el-’İkdu’l-Ferîd* adlı eserinin “Kitâbu’l-Lu’lueti’s-Sâniye” adlı bölümünün sonunda “bâbu’l-luğz” adında bir başlık açmış ve burada yüzük, tavşan, karınca, yumurta, kalem gibi çeşitli nesnelerin vasfedildiği manzum lugaz örnekleri zikretmiştir.⁷⁷

Eserde Hammâd er-Râviye (ö. 160/777[?]) ile Ebû ‘Atâ es-Sindî arasında geçtiği belirtilen aşağıdaki konuşma, dönemin edebî atmosferindeki lugaz ve nükte anlayışını göstermesi bakımından önemlidir. Rivayete göre Kûfe’de bir mecliste bir araya gelen Hammâd er-Râviye, Hammâd ‘Acred, Hammâd b. ez-Zibrikân ve Bekr b. Mus’ab; dilinde bir pelteklik bulunan şair Ebû ‘Atâ es-Sindî’yi meclislerine davet ederler. Aralarında kimin Sindî’yi kandırıp جَرَادَة (çekirge) ve نُجْ (mızrağın uç kısmının oturtulduğu demir) kelimelerini söyletebileceğini konuşurlar. Hammâd er-Râviye bunu kendisinin yapabileceğini söyler. Meclise gelen Sindî, henüz selamlama cümlesinde hatalarına başlar ve هَيَّاكُمُ اللَّهُ مَرْهَبًا مَرْهَبًا, هَيَّاكُمُ اللَّهُ der. Hammâd er-Râviye, Sindî’ye lugazlarla arasının nasıl olduğu sorar. Sindî, هَسَن şeklinde cevap verir. Hammâd sorar:

فَمَا صَفَرَاءُ تُكَيِّ أُمَّ عَوْفٍ ** كَأَنَّ سُوَيْقَتَيْهَا مِنْجَلَانِ؟

“Künyesi Ümmü Avf olan ve ayakları adeta birer orak olan sarı renkli şey nedir?”

⁷² Ibn Duraid, *Kitâb almalâhin*, thk. Heinrich Thorbecke (Heidelberg, 1882), 26;

⁷³ İbn Düreyd, *el-Melâhin*, thk. İbrahim Tafeyyîş, 62.

⁷⁴ İbn Düreyd, *el-Melâhin* (Harîrî’nin *Dürretu’l-Gavvâs’ı* içinde), thk. Abdülhafız el-Ferağlî (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1996), 966.

⁷⁵ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/87.

⁷⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, 5/2338; Sezgin, *GAS*, 2/59.

⁷⁷ İbn Abdirabbih, *el-’İkdu’l-Ferîd*, thk. Abdülmecîd et-Terhînî (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1983), 8/168-171.

Sindî, زَرَّازَة şeklinde cevap verir. Hammâd, tekrar sorar:

فَمَا اسْمُ حَدِيدَةٍ فِي الرُّمَحِ تُزَعَى دُؤَيْنَ الصَّدْرِ لَيْسَتْ بِالسَّنَانِ؟

“Mızrağın baş kısmının biraz altına yerleştirilen ve sivri ucu olmayan demir nedir?”

Sindî, cevabın زَرَّ olduğunu söyler. Hammâd, “Doğru söyledin.” şeklinde karşılık verir. Ebû ‘Atâ es-Sindî, dilindeki pelteklik nedeniyle جَرَادَة ve زُجْ kelimelerini; زَرَّازَة ve زَرَّ şeklinde telaffuz etmiştir.⁷⁸

2.8. Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987), Şerhu’l-Ebyâtî’l-Muşkileti’l-İ’râb

Eserin kaynaklarda birbirine yakın on farklı adı vardır. Bunlardan en yaygınları *Îzâhu’s-Şî’r* ve *Kitâbu’s-Şî’r* isimleridir. Ancak Ebû Ali el-Fârisî, *Şerhu’l-Ebyâtî’l-Muşkileti’l-İ’râb* ismini kullanmıştır. Eserin muhakkiki Mahmûd Muhammed Tanâhî de buradan hareketle eseri, *Kitâbu’s-Şî’r ev Şerhu’l-Ebyâtî’l-Muşkileti’l-İ’râb* adıyla⁷⁹ yayımlamıştır.⁸⁰

Şiir üzerinden kurgulanmış bir nahiv ve meânî kitabı olan eser, kaynaklarda nahiv ilmine ait önemli eserlerin yanında ve Ebû Ali el-Fârisî’nin diğer nahiv kitaplarıyla bir arada zikredilmiştir.⁸¹

Ebû Ali el-Fârisî, İbn Kuteybe’nin *el-Me’ânî’l-Kebîr*’inden çokça alıntılar yaptığı kapsamlı eserinde 815 beyti nahiv kaidelerine göre şerh etmiştir.⁸² Eserin muhakkikine göre Ebû Ali’den yaklaşık yüze sene sonra vefat eden Hasen b. Esed el-Fârikî’nin (ö. 487/1094) i’râb lugazlarına tahsis ettiği *el-İfsâh* adlı eserinin bir diğer adı olan *Şerhu’l-Ebyâtî’l-Muşkileti’l-İ’râb* adı, Ebû Ali’nin mezkûr eserinden alınmıştır. Ancak iki kitap arasında önemli bir fark vardır. Nitekim Ebû Ali, lugaz beyitlerini ele almaktan ziyade; i’râb ve sözdizimi açısından müşkil beyitleri sarf, nahiv ve meânî kaidelerine göre izah etmektedir.⁸³ Kitapta ele alınan konular arasında ismu’l-fiil olarak adlandırılan kelimelerin isim mi yoksa fiil mi oldukları tartışması, harf-i cerlerin hazfi, harf türünden kelimelerde çok anlamlılık, takdim-tehir olgusu, müfred lafzın müsennâ veya cem’ manası taşıması, muzâfın hazfi, farklı i’râb vecihleri, mana üzerine haml, iltifat ve kasr gibi hususlar yer almaktadır.

2.9. Rummânî (ö. 384/994), Tevcîhu İ’râbi Ebyâtin Mulgazeti’l-İ’râb

Saîd el-Efgânî, Rummânî’ye nispetle *Tevcîhu İ’râbi Ebyâtin Mulgazeti’l-İ’râb* adında bir kitap yayımlamış; ancak kısa bir süre sonra bunun sehven yapıldığını ve eserin Hasen b. Esed el-Fârikî’ye (ö. 487/1094) ait *Şerhu’l-Ebyâtî’l-Muşkileti’l-İ’râb* adlı kitap olduğunu belirten bir düzeltme yazısı yayınlamıştır. Eser, çalışmanın ilgili başlığında incelenecektir.

⁷⁸ İbn Abdîrabbih, *el-İkdu’l-Ferîd*, 168-169. İbn Abdîrabbih’in *el-İkdu’l-Ferîd*’ine benzer şekilde lugazlara ayrılmış bölümler içeren iki eserden biri Ebû Ali el-Hâtimî’nin (ö. 388/998) *Hilyetu’l-Muhâdara*’sı, diğeri de İbn Hamdûn’un (ö. 562/1167) *et-Tezkiratu’l-Hamdûniyye*’sidir. Bk. Papoutsakis, “Abû l-Ma’âlî al-Hazîrî (d. 568/1172) and His Inimitable Book on Quizzes and Riddles”, 268.

⁷⁹ Ebû Ali el-Fârisî, *Kitâbu’s-Şî’r ev Şerhu Ebyâtî’l-Muşkileti’l-İ’râb*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 1987).

⁸⁰ Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, “Mukaddime”, *Kitâbu’s-Şî’r ev Şerhu Ebyâtî’l-Muşkileti’l-İ’râb*, mlf. Ebû Ali el-Fârisî (Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 1987), a, 22-25.

⁸¹ Tanâhî, “Mukaddime”, 14; Bağdâdî, *Hizânetu’l-Edeb*, 1/20.

⁸² Tanâhî, “Mukaddime”, 16, 25, 18, 83.

⁸³ Tanâhî, “Mukaddime”, 24.

2.10. İbn Fâris (ö. 395/1004), *Fütyâ Fakîhi'l-'Arab*

İbn Fâris'in, kaynaklarda birbirine yakın farklı adlarla⁸⁴ zikredilen kitabı genellikle *Fütyâ Fakîhi'l-'Arab* adıyla bilinmektedir.⁸⁵ Eserde yer alan ve قِيلَ لِفَقِيهِ الْعَرَبِ ya da سُئِلَ لِفَقِيهِ الْعَرَبِ gibi ifadelerle başlayan soru cümlelerinde birtakım garib lafızların uzak manaları kastedilerek fikhî hükümler istenmektedir. Bunlardan biri şöyledir:

هَلْ يَجُوزُ السُّجُودُ عَلَى الْخَدِّ؟ “Yanak/yol üzerine secde caiz midir?”

Soruya verilen cevap طَاهِرًا نَعَمْ, إِذَا كَانَ طَاهِرًا (Eğer temizse, evet.) şeklindedir. Zira burada الْخَدِّ kelimesi yanak anlamında değil yol (طَرِيقٍ) manasında kullanılmıştır.⁸⁶

Eserin girişinde aktarılan rivayetlerden birinde, İbn Fâris'in fıkıh ve kelam âlimleriyle bu tarz meseleleri sıklıkla tartıştığı ve onların lügat bilgisini test eden münazaralar yaptığı belirtilmektedir.⁸⁷

İbn Fâris'in, ilgili lafzın manalarını Arap şiiirinden şahitlerle açıkladığı küçük hacimli eserinde eş adlılık (homonymy) ve çok anlamlılık (polysemy) olgularına dayanan birçok soru bulunmaktadır.

2.11. Bedüzzaman el-Hemedânî (ö. 398/1008), *Makâmât*

Bedüzzaman el-Hemedânî'nin (ö. 398/1008) *Makâmât* adlı eserinin bazı bölümlerinde ebyâtu'l-me'ânî türünden lugazlar üzerine tartışmalar bulunmaktadır. Kitabın “el-makâmetu's-ş-riyye” bölümünde anlatılan bir olayda, meclise gelen genç bir yabancı, konuşulanları anlıyor görünür ancak sessizce dinler ve söze karışmaz. Gence bu davranışının meclistekileri rahatsız ettiği söylenir. Genç, üzerinde çalıştıkları lugaz beyitlerinin her birini çözebileceğini iddia eder. Meclistekiler onu test ederler ve söylediğinin doğru olduğunu görürler. Meclistekilerin soruları tükenince genç onlara أَيُّ بَيْتٍ؟ şeklinde başlayan elli soru sorar. Sorulardan biri şu şekildedir:

أَيُّ بَيْتٍ يَأْكُلُهُ الشَّاءُ مَتَى شَاءَ؟ “Koyunun istediği zaman yiyebileceği beyit hangisidir?”

Meclistekiler, gençten soruların cevaplarını vermesini isterler; ancak genç bunu reddeder. Bunun üzerinde mecliste bulunanlar, bu beyitlerin anlamdan yoksun, sadece iyi nazmedilmiş sözler olduğunu iddia ederler. Genç ise bu iddiaya karşılık beş lugazın açıklamasını yapar. Bunlardan biri olan ve koyunların yiyebileceği türden olduğu ileri sürülen beyit şudur:

فَمَا لِلنَّوَى جُدَّ النَّوَى فُطِعَ النَّوَى ** رَأَيْتُ النَّوَى قَطَاعَةً لِلْقَرَائِنِ

“Ah bu ayrılık! Kahrolsun, yok olsun. Sevgililer arasındaki bağları koparıyor.”

⁸⁴ Bunlardan bazıları *Mesâilu fi'l-Luga ve Yu'âyî bihe'l-Fukahâ*; *Mesâilu fi'l-Luga Tefânâ bihe'l-Fukahâ*; *Fetâvâ Fakîhi'l-'Arab*; *Mesâilu fi'l-Luga ve Yugâlî bihe'l-Fukahâ* şeklindedir. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), 1/118; Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad el-Yâfi'î, *Mir'âtu'l-Cenân ve 'İbratu'l-Yakzân*, thk. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 2/332; Süyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, 1/352.

⁸⁵ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elîbbâ*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî (Zerkâ: Mektebetu'l-Menâr, 1985), 1/236; İbnu'l-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, 1982), 1/129; Abdusselâm Muhammed Harun, “Mukaddime”, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, mlf. İbn Fâris (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 1/33.

⁸⁶ İbn Fâris, *Fütyâ Fakîhi'l-'Arab*, thk. Huseyn Ali Mahfûz (Bağdat: Matbûâtu'l-Mecme'i'-İlmiyyi'l-'Arabî, 1958), 24.

⁸⁷ İbn Fâris, *Fütyâ Fakîhi'l-'Arab*, 18-19.

Burada eş adlılık olgusundan yararlanılmıştır. Nitekim beyitte dört defa geçen ve ayrılık anlamında kullanılan التَّوَى kelimesi, koyunlar için uygun bir yiyecek olan hurma çekirdeği anlamına da gelmektedir. Beyitte farklı yerlerde tekrar edilen *nevâ* lafızları, muhayyilede etrafa saçılmış hurma çekirdekleri görüntüsünü meydana getirmektedir.⁸⁸

Makâmede *muhâcât*, *ta'miye*, *ebyâtü's-şi'r* ve *muammâ* gibi lafızların geçiyor olması önem arz etmektedir. "Eyyu beytin" şeklinde başlayan bu lugazların, lugaz tasniflerinde ebyâtü'l-me'ânî kategorisine dâhil olduğu açıktır.

2.12. Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî (ö. 449/1057), Câmi'u'l-Evzân

Bazı kaynaklarda Ma'arrî'nin dokuz bin manzum lugaz ihtiva eden *Câmi'u'l-Evzân* adında bir eserin olduğunu belirtilmektedir.⁸⁹ Lugaz türünün önemli isimlerinden biri olarak nitelendirilen⁹⁰ Ma'arrî'nin, özellikle eş adlı (homonym) sözcükler üzerinden kurgulanmış ve bazılarında Karmatî isyanları gibi dönemin siyasî olaylarına da göndermelerde bulunan ve *Kitâbu'l-Elgâz* adıyla da anılan söz konusu kitabı günümüze ulaşmamıştır.⁹¹ Ancak kitaptan bazı fragmanlar yayımlanmıştır.⁹² Ma'arrî'nin beyitlerinden biri şu şekildedir:

لَهَا اللَّهُ مَا هَمَّتْ لِحَيِّ بِرُؤْرَةٍ ** عَلَى أَنَّهَا طُولَ الزَّمَانِ نَزَارُ
عَلَيْهَا سُتُورٌ وَهِيَ غَيْرُ حَيَّةٍ ** وَلَا عِنْدَ لَمْسٍ بِالْأَكْفِ نَوَارُ

"Vallahi, o (sevgili) hiçbir kabileyi ziyaret etmeyi düşünmez. Buna mukabil her daim ona gidilir. Üzerinde örtüsü vardır. Ancak ne utangaçtır ne de ellerin ona dokunmasından çekinir." Beyitte dolaylı bir anlatımla Kâbe'den bahsedilmektedir. Beytin sonundaki نَوَار kelimesi, نُفُور manasında olup ürkek ve çekingen anlamındadır.⁹³

2.13. Hasen b. Esed el-Fârikî en-Nahvî (ö. 487/1094), Şerhu'l-Ebyâtî'l-Muşkiletî'l-İ'râb

Saîd el-Efgânî, Fransa Millî Kütüphanesi'nde Rummânî adına kayıtlı *Tevcihu l'râbi Ebyâtin Mülgazatî'l-İ'râb* adlı yazmayı⁹⁴ ayrıntılı bir tetkikten sonra Rummânî'ye nispetle yayımlamıştır. Efgânî; eseri yayımladıktan kısa bir süre sonra, hediye ettiği birçok ilim adamının, eserin Rummânî'ye aidiyetinden şüphe ettiğini, bunun üzerine Mısır Millî Kütüphanesi yazma eserler kataloğunda yaptığı araştırmada Hasen b. Esed el-Fârikî'ye ait *Şerhu'l-Ebyâtî'l-Muşkiletî'l-İ'râb* adında bir eser bulduğunu, bu eserin Paris nüshasıyla

⁸⁸ Bediuzzaman el-Hemedânî, *Makâmât*, tkd. Muhammed 'Abduh (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye: 2005), 252-256; Matthew L. Keagan, "Quranic Exegesis as Poetry Anthology: Heavenly Wine in the Exegesis and Fictive Maqâmas of Ibn Nâqiyâ (d. 485/1092)", *Approaches to the Study of Pre-modern Arabic Anthologies*, ed. Bilal Orfali-Nadia Maria El Cheikh (Leiden: Brill, 2021), 238.

⁸⁹ Kemâluddîn İbnu'l-'Adîm, "el-İnsâf ve't-Taharrî fî Def'i'z-Zulmi ve't-Tecerrî 'an Ebi'l-'Alâ' el-Ma'arrî", *Ta'rîfu'l-Kudemâ bi Ebi'l-'Alâ'*, thk. Mustafa es-Sekkâ' vd. (Kahire: ed-Dâru'l-Kavmiyye li't- Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1965), 537-538.

⁹⁰ Van Gelder, "Lughz", 479.

⁹¹ Pieter Smoor, "The Weeping Wax Candle and Ma'arrî's Wisdom-tooth: Night Thoughts and Riddles from the Gâmi' al-awzân", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, 138/2 (1998), 302-304, 308.

⁹² Yûsuf el-Bedî'î (ö.1073/1662), *Evcu't-Taharrî 'an Haysiyyeti Ebi'l-'Alâ' el-Ma'arrî*, nşr. Kâmil el-Kılânî (Dimaşk: Matbaatu't-Terakkî, 1944); Pieter Smoor, "The Weeping Wax Candle and Ma'arrî's Wisdom-tooth: Night Thoughts and Riddles from the Gâmi' al-awzân", 303.

⁹³ Yûsuf el-Bedî'î, *Evcu't-Taharrî*, 106.

⁹⁴ Mac Guckin, Baron De Slane, *Catalogue des Manuscrits Arabe de la Bibliothèque Nationale à Paris* (Paris: Imprimerie Nationale, 1883-1895), 578.

birebir örtüştüğünü, Paris'teki kütüphane kaydında müellif adında hata yapılmış olduğunu, dolayısıyla neşrettiği kitabın Rummânî'ye değil Fârikî'ye ait olduğunu belirtmiş ve basılmış nüshaların dağıtımı yapılmadan önce esere bir iç kapak sayfası ve düzeltme notu eklemiştir.⁹⁵

Efgânî'den sonra eserin Rummânî'ye nispetle anılmaya devam ettiği görülmektedir.⁹⁶ Anlaşıldığı kadarıyla söz konusu kaynaklarda Efgânî'nin yaptığı düzeltmeye muttali olunmamıştır. Bununla birlikte TDV *İslâm Ansiklopedisi*'nin "Rummânî" maddesinde Efgânî'nin yayımladığı eserin Fârikî'ye ait olduğu belirtilmiştir.⁹⁷

Fârikî'nin eseri için *el-İfsâh fî Şerhi Ebyâtin Müşkile*⁹⁸ ve *Şerhu'l-Ebyâti'l-Muşkileti'l-İ'râb* adlarının yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu ikinci adın, Ebû Ali el-Fârisî'nin aynı adlı kitabından alındığı, ancak iki kitap arasında muhteva bakımından benzerlik bulunmadığı da belirtilmiştir.⁹⁹

Fârikî; Meyyâfârikîn¹⁰⁰ şehrinde doğmuş, Mervânîler¹⁰¹ hanedanına mensup bir edip, şair, nahiv âlimi ve siyasetçidir. Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk dönemlerinde yaşamış, Mervânîler adına Meyyâfârikîn ve Âmed'de yöneticilik yapmış, daha sonra Mervânîlerle arası bozulmuş, Meyyâfârikîn şehrini zapt etmiş, ancak üç gün sonra idam edilmiştir. Kaynaklarda *Şerhu'l-Luma'î'l-Kebîr*, *Kitâbu'l-Hurûf* ve *el-İfsâh fî Şerhi Ebyâtin Müşkile* (diğer adıyla *Şerhu'l-Ebyâti'l-Muşkileti'l-İ'râb*) adlarında eserleri olduğu zikredilmektedir.¹⁰²

Fârikî, *Şerhu'l-Ebyâti'l-Muşkileti'l-İ'râb* adlı kitabı hakkında şu ifadeleri kullanır:

"Burada kâilinin bilmece haline getirdiği ve çözümün, ifadenin yapısında gizlendiği beyitleri ele aldım. Beyitlerin zahirde fâsid, ancak derinde sahih ve müstakim oldukları görülecektir. Beyitleri kafiye sistemine göre tertip ettim. Her beytin altına mananın tefsirini, lafzın tertibini, i'râbın tevcihini koydum. Müşkülünü izah, mücmelini tafsil ettim."¹⁰³

Çalışmanın buraya kadar olan kısmında ele alınan eserlerin mana lugazları kategorisinde olduğu açıktır. Fârikî ile birlikte nahiv ve i'râb lugazlarına dair müstakil bir eser vücuda gelmiş olmaktadır. Mana lugazlarında olduğu gibi i'râb lugazlarında da erken dönemlerden itibaren bazı örnekler rivayet edilegelmiş ve Fârikî öncesi kaynaklarda dağınık halde yer almıştır. Fârikî'nin eseri, görülebildiği kadarıyla i'râb ve lafız lugazları alanındaki ilk müstakil eserdir. Eserin muhakkiki Efgânî, i'râb lugazlarına kıyasla çok daha erken dönemlerde müstakil eserlere konu olmuş ebyâtu'l-me'ânî ve melâhin türlerine dair bilgiler verdikten sonra i'râb ve sözdizimine dair lugazlar ihtiva eden bu eserin öncekilerden çok

⁹⁵ Saîd el-Efgânî, "Mukaddime", *Şerhu'l-Ebyâti'l-Muşkileti'l-İ'râb*, mlf. Hasen b. Esed el-Fârikî (Dımaşk: Matbaatu'l-Câmiati's-Sûriyye, 1958), 1-4, 32.

⁹⁶ Es'ad Hdayr, "Mukaddime", 8-9; Mehmet Reşit Özbalkıç, "İbn Hişâm", TDV *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/74-77.

⁹⁷ Sedat Şensoy, "Rummânî, TDV *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/242-244.

⁹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/841.

⁹⁹ Tanâhî, "Mukaddime", 24.

¹⁰⁰ Ahmet Savran, "Meyyâfârikîn", TDV *İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/511-512.

¹⁰¹ Abdurrahim Tufantoz, "Mervânîler", TDV *İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/230-232.

¹⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/841; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1/294; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, thk Mahmûd el-Arnaût (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986), 5/372-373; Ahmet Tekin, "Meyafarkın Âlimlerinden İbn Esed el-Fârikî ve el-İfsâh fî Şerhi Ebyâti Müşkileti'l-İ'râb Adlı Eseri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/20 (2018/2), 408 vd.

¹⁰³ Hasen b. Esed el-Fârikî, *Şerhu'l-Ebyâti'l-Muşkileti'l-İ'râb*, thk. Saîd el-Efgânî (Dımaşk: Matbaatu'l-Câmiati's-Sûriyye, 1958), 4.

farklı bir çalışma olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte eserde yer alan 256 beytin tamamı i'râb lugazı olmayıp aralarında ebyâtu'l-me'ânî türünden lugazlar da bulunmaktadır.¹⁰⁴

Fârikî, çok sayıda nahvî şahit bulunan eserinde Basra ve Kûfe nahiv ekolleri arasındaki bazı tartışmalı konulara da değinmiştir. Onun bu tartışmalarda Basra ekolünün görüşlerini tercih ettiği görülür. Fârikî ayrıca gramatik yorum ve değerlendirmelerine dair ayrıntılı bilgi için *Kitâbu'l-Hurûf* ve *Şerhu'l-Luma'* gibi kendi eserlerine atıflarda bulunmuştur.¹⁰⁵

Fârikî, beyitleri izah ederken kendisinden önceki nahiv bilginlerinin konuya ilişkin görüşlerine de yer vermektedir. Örneğin;

اسْتَزِقِ اللَّهَ وَاطْلُبْ مِنْ خَزَائِنِهِ * رِزْقًا يُبْنِكَ وَإِنَّ اللَّهَ غَفَّارًا

beytiyle ilgili olarak Gulâmu Sa'leb'in (ö. 345/957) aktarımlarını eserde görmek mümkündür. Buna göre mezkûr beyit bir mecliste Sa'leb'e sorulmuş, o da beyitte lafza-i celâlin merfû oluşunu, öncesindeki *يُبْنِكَ* fiilinin fâili olmasıyla açıklamıştır. Beyitte *إِنَّ* lafzı ise celâlin merfû oluşunu, öncesindeki *يُبْنِكَ* fiilinden emr-i hâzır ve beytin başındaki *اسْتَزِقِ* fiiline matuftur. Beytin sonundaki *gaffâran* (غَفَّارًا) kelimesi ise hâl konumundadır. Bu çözümlemeye göre beyitteki kelime ve cümlelerin asıl itibarıyla dizilişleri şu şekildedir:

اسْتَزِقِ اللَّهَ وَإِنَّ، وَاطْلُبْ مِنْ خَزَائِنِهِ رِزْقًا، يُبْنِكَ اللَّهُ ذَلِكَ غَفَّارًا

“Rızkını Allah’tan iste ve yalvar/inle. Onun hazinelerinden rızık iste. Gaffâr olan Allah bunu sana verecektir.”¹⁰⁶

2.14. Harîrî (ö. 516/1122), Makâmât

Makâmât adlı eserinde farklı türden lugaz örnekleri bulunan Harîrî, döneminin önde gelen lugaz müelliflerinden biri olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁷

Harîrî, *Makâmât*’ın mukaddimesinde kitabın muhtevasından bahsederken *ehâcî* kavramını da zikreder. Bunun dışında bazı makâmelerde uhciyye, ehâcî ve elgâz lafızları mezkûrdur.¹⁰⁸ Bunlardan bir tanesi şu şekildedir:

Hâris b. Hemmâm,¹⁰⁹ Bağdat’ın meşhur bölgelerinden Katî’atu’r-Rabî¹¹⁰ mahallesinde tanıştığı genç arkadaşlarıyla birlikte tenezzüh için güzel bir günde şehrin bahçelerinden birine gider. Meclistekilerden biri bir şiir inşâ eder. Şiirin son beyti şu şekildedir:

¹⁰⁴ Saîd el-Efgânî, “Mukaddime”, 26-27.

¹⁰⁵ Saîd el-Efgânî, “Mukaddime”, 27-29.

¹⁰⁶ Fârikî, *Şerhu'l-Ebyâti'l-Muşkileti'l-İ'râb*, 134.

¹⁰⁷ Archer Taylor, *The Literary Riddle Before 1600* (Berkeley, California: University of California Press, 1948), 25.

¹⁰⁸ Harîrî, *Makâmât*, 12, 194, 195.

¹⁰⁹ Harîrî’nin *Makâmât*’ında olayların kahramanı kurgusal bir karakter olan Ebû Zeyd es-Serûcî’dir. Olayları birinci ağızdan anlatan râvî ise yine kurgusal bir karakter olan Hâris b. Hemmâm el-Basrî’dir. *Makâmât*’ın nâşirlerinden Îsâ Sâbâ, Harîrî’nin anlatıcı olarak bu adı seçmesini Hz. Peygamber’in *لَكُمْ حَارِثٌ وَلَكُمْ هَمَامٌ* hadisine dayandırmaktadır. Bk. Harîrî, *Makâmât*, 12.

¹¹⁰ Olay yirmi dördüncü makâmeye geçmektedir. Makâme’nin adı bazı neşirlerde bölgenin adında nispetle el-makâmetu’l-katî’iyye şeklinde geçer. *Makâmât*’ın şârihi Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Abdulmu’min eş-Şerîşî (ö. 619/1222) ise bu makâmeyi el-makâmetu’n-nahviyye olarak zikreder. Bk. Harîrî, *Makâmât*, 191; Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Abdulmu’min eş-Şerîşî, *Şerhu Makâmâti'l-Harîrî*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetu’l-Asriyye, 1992), 3/174.

فَإِنْ وَضَلَّ أَلَدُّ بِهِ فَوْضَلٌ ** وَإِنْ صَرِمَا فَصَرِمٌ كَالطَّلَاقِ

“(Sevgili) eğer birleşirse ne âlâ, buna memnun olurum. Yok, ayrılmayı tercih ederse artık boşanmış gibi oluruz.”

Beyitte iki defa geçen وَضَلْ kelimesi üzerine tartışma başlar. Şiiri okuyana, kelimeyi birincisinde mansûb (وَضَلَّ), ikincisinde merfû (وَضَلَّ) kullanmasının sebebi sorulur. O da bu kullanımın Sîbeveyhi’nin tercih ettiği görüşe uygun olduğunu belirtir. Meclistekilerden bir kısmı ref’, bir kısmı da nasb veçhinde ısrar ederler. O sırada karşılarında tebessüm eden birini görürler. Onlara, beyitteki her iki *vasl* kelimesinin de merfû ve mansûb olarak kullanılabileceğini, ayrıca birinin nasb, diğerinin ref’ halinde de gelebileceğini söyleyerek i’râb durumunun, hazif olgusu üzerinden farklı takdir durumlarına göre değişeceğini belirtir. Meclistekiler onunla tartışmak isterler. O da onlara nahiv ve lügat konularıyla ilgili olarak “*mâ kelimetun...*”, “*eyyu ismin...*”, “*eyyu mudâfin...*” gibi soru kalıplarıyla başlayan on iki bilmece sorar. Arkadaşlar, sorular karşısında hayrete düşerler ve cevap veremezler. Bunun üzerine yabancı, her birinin onun üstünlüğünü kabul etmesi karşılığında cevapları söyler ve aralarından ayrılır.¹¹¹

Harîrî, olayın anlatıcısı Hâris b. Hemmâm’a beytin izahını yaptırmadığı gibi bilmecelerin cevaplarını da söyletmez. Anlaşıldığı kadarıyla bunu okuyucuya bırakmıştır. *Makâmât*’ın bazı şerhlerinde tartışmaya konu olan beytin, bazı hadis rivayetlerinde¹¹² de zikredilen,

الْمَرْءُ مَجْزِيٌّ بِعَمَلِهِ، إِنْ خَيْرًا فَخَيْرٌ، وَإِنْ شَرًّا فَشَرٌّ

sözleriyle benzerlik taşıdığı belirtilmiş ve Sîbeveyhi’nin konuya ilişkin dört çözümlemesi aktarılmıştır. Birinci veçhe göre birinci خَيْرْ lafzı mansûb, ikincisi ise merfû kullanılır. Bu veçhin takdiri şu şekildedir: إِنْ كَانَ عَمَلُهُ خَيْرًا فَجَزَاؤُهُ خَيْرٌ

İkinci veçhe göre her iki *hayr* lafzı da nasb edilir. Bu vecihte yapılan takdir şu şekildedir: إِنْ كَانَ عَمَلُهُ خَيْرًا فَهُوَ يُجْزَى خَيْرًا

Üçüncü veçhe göre her iki *hayr* lafzı da refedilir. Bu vecihte yapılan takdir şu şekildedir: إِنْ كَانَ فِي عَمَلِهِ خَيْرٌ فَجَزَاؤُهُ خَيْرٌ

Dördüncü veçhe göre birinci *hayr* lafzı merfû, ikincisi ise mansûb kullanılır. Bu vecihte yapılan takdir; إِنْ كَانَ فِي عَمَلِهِ خَيْرٌ فَهُوَ يُجْزَى خَيْرًا şeklindedir.¹¹³

Harîrî, kitabının “el-makâmetu’t-taybiyye” başlıklı bölümünde, 100 fıkıh lugazı zikremiştir. Süyûtî’nin tasnifinde fütâyâ fakîhi’l-‘arab türünden lugazlara örneklik teşkil eden ve genellikle çok anlamlılık olgusu üzerinden kurgulanmış bu bilmeceler, kendisini fakîhu’l-‘arab olarak tanıtan Ebû Zeyd adlı kurgusal bir karaktere sorulan sorulardan müteşekkildir. Fakih, bu sorulara secili sözlerle cevaplar verir. Sorulardan biri ve cevabı şu şekildedir:

السؤال: أَيَحِلُّ التَّطَوُّفُ فِي الرَّبِيعِ؟

الجواب: يُكْرَهُ ذَلِكَ لِلْحَدِيثِ الشَّيْعِيِّ.

Burada التَّطَوُّفْ kelimesi, tavaf manasında değil, gâita yapmak anlamındadır; الرَّبِيعْ kelimesi ise bahar manasında olmayıp küçük dere anlamına gelmektedir. Dolayısıyla soru

¹¹¹ Harîrî, *Makâmât*, 191-196.

¹¹² İbn Hibbân, *el-Musnedu’s-Sahîh*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1993), 2/323.

¹¹³ Şerîşî, *Şerhu Makâmâtî’l-Harîrî*, 3/228-229.

“Baharda tavaf caiz midir?” şeklinde anlaşılabilirliği gibi “Küçük derede gâita yapmak uygun mudur?” şeklinde de anlaşılabilir. Bu yüzden cevap olarak “Bu çirkin iş mekruhtur.” denilmiştir.¹¹⁴

2.15. Zemahşerî (ö. 538/1144), el-Muhâcât bi'l-Mesâilî'n-Nahviyye

Zemahşerî'nin *el-Muhâcât bi'l-Mesâilî'n-Nahviyye* adıyla yayımlanan¹¹⁵ kitabı, bazı nahiv ve sarf meselelerini Kur'an, hadis ve eski Arap şiiiri üzerinden ele alan ve muhâcât yoluyla tanzim edilmiş elli meseleden oluşan bir eserdir.¹¹⁶

Zemahşerî, kitaptaki meseleleri bilmece şeklinde tanzim ettiğini ifade ederken muhâcât ve mu'âyât lafızlarını kullanmıştır. Her meselenin başında أَخْبِرْنِي عَنْ ifadesiyle başlayan bir soru sorulmakta, ardından temel nahiv eserlerinden görüşler de aktararak gerekçeleriyle birlikte cevap vermektedir. Örneğin sarfa dair meselelerden birinde;

أَخْبِرْنِي عَنْ فَاعِلٍ جُمِعَ عَلَى فَعْلَةٍ وَفَعِيلٍ جُمِعَ عَلَى فَعْلَةٍ

(فَعْلَةٍ sıygasında olup çoğulu فَعْلَةٍ vezninde gelen ve فَعِيلٍ sıygasında olup çoğulu فَعْلَةٍ vezninde gelen bir lafız söyle.)

sorusu sorulmakta, cevapta قَاضٍ سَرِيٍّ lafızları açıklanmaktadır. Nitekim birincisinin çoğulu فُضَاة şeklinde, ikincisinin çoğulu ise سَرَا olarak gelmektedir.¹¹⁷

İ'râb ile ilişkili olarak da şu örnek zikredilebilir:

أَخْبِرْنِي عَمَّا يُنْصَبُ وَيُجَرُّ وَهُوَ رَفْعٌ

(Ref' konumunda olduğu halde nasb veya cer olarak kullanılan bir lafız söyle.)

Burada cevap “hikâye üslubu” olarak verilmiştir. Nitekim Hicaz Arapları, رَأَيْتُ زَيْدًا diyen birine, hikâye üslubuyla مَنْ زَيْدًا şeklinde bir soru sorabilmektedirler. Keza, مَرَرْتُ بِزَيْدٍ ifadesine karşılık مَنْ زَيْدٍ denilebilmektedir. Dolayısıyla bu kullanımlarda Zeyd kelimesi, lafzan mansûb/mecrûr; mahallen merfûdur. Bunun aksi de söz konusudur. Nitekim تَمَرَّتَانِ عِنْدِي diyen birine مَنْ تَمَرَّتَانِ denildiğinde تَمَرَّتَانِ kelimesi, lafzen merfû ancak mahallen mecrûr olarak kullanılmaktadır.¹¹⁸

¹¹⁴ Harîrî, *Makâmât*, 256.

¹¹⁵ Zemahşerî, *el-Muhâcât bi'l-Mesâilî'n-Nahviyye*, thk. Behîce Bâkır (Bağdat: Matbaatu Es'ad, 1973). Eserin Alemuddîn es-Sehâvî (ö. 643/1245) tarafından yapılan şerhi *Munîru'd-Deyâcî ve Dürru't-Tenâcî ve Fevzu'l-Mehâcî bi-Havzi'l-Ehâcî* adıyla olduğu gibi *Tenvîru'd-Deyâcî fî Tefsîri'l-Ehâcî* adıyla da mezkûrdur. Bk. Behîce Bâkır, “Mukaddime”, *el-Muhâcât bi'l-Mesâilî'n-Nahviyye*, mlf. Zemahşerî (Bağdat: Matbaatu Es'ad, 1973), 51.

¹¹⁶ Behîce Bâkır, “Mukaddime”, 5. Eserin adı bazı kaynaklarda *el-Muhâcât ve Mutemmimu Mehâmmi Erbâbi'l-Hâcât fî'l-Ehâcî ve'l-Elgâz* şeklindedir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 6/2691. Eserin adında geçen مُحَاجَاة lafzı, bazı kaynaklarda مُحَاجَات olarak kaydedilmiştir. *Muhâcât*, حَاجِي يُحَاجِي fiilinin mastarıdır ve muhatabın zekâsını denemek maksadıyla soru sormak demektir. Bu kökten türetilen ve bilmece anlamına gelen kelimeler; حُجِّيَّة ve حُجِّيي şeklinde. Tartışmak, hüccet ve burhan aramak manasında olan مُحَاجَات lafzı ise حَاجِي حَاجِي fiilinin mastarıdır. Bunun dışında eserin adıyla ilgili olarak bazı kaynaklarda elgâz yerine zikredilen أَغْلُوْطَة kelimesi de yine bilmece anlamına gelmektedir. Bk. Behîce Bâkır, “Mukaddime”, 45-46.

¹¹⁷ Zemahşerî, *el-Muhâcât bi'l-Mesâilî'n-Nahviyye*, 70-72.

¹¹⁸ Zemahşerî, *el-Muhâcât bi'l-Mesâilî'n-Nahviyye*, 96.

2.16. Dellâlülkütüb Ebu'l-Me'âlî Sa'd b. Ali el-Hazîrî (ö. 568/1172), el-î'câz fi'l-Ehâcî ve'l-Elgâz bi-Rasmi'l-Emîr Kaymaz

Dellâlülkütüb ve el-Verrâk gibi lakaplarla tanınan Ebu'l-Me'âlî Sa'd b. Ali el-Hazîrî'nin, Emir Mücahiduddîn Kaymaz'a¹¹⁹ (ö. 595/1199) ithaf ettiği *el-î'câz fi'l-Ehâcî ve'l-Elgâz* adlı eserinin Meşhed, Kahire ve Bağdat kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır.¹²⁰

Dellâlülkütüb'ün henüz yayımlanmamış eseri hakkında ayrıntılı bir çalışma yapılmıştır.¹²¹ Lugazın teori ve pratiğine dair önemli bir eser olarak kabul edilen ve büyük kıymeti haiz olduğu belirtilen¹²² kitabın mukaddimesinde, lugaz türleri için ayrıntılı ancak sistematik olmayan bir tasnif yer almaktadır.

Yöntem, konu ve amaç gibi farklı yönlerden tanımlanmış sekiz lugaz türünden birincisi olan "luğz lugavî"; eş adlılık ve çok anlamlılık olgularına dayanan lugaz türüdür. Dellâlülkütüb'ün ikinci lugaz türü olarak zikrettiği "luğzu'l-işrâk fi's-sıfât", yine çok anlamlılık olgusuyla ilişkili olarak aynı nitelikleri paylaşan şeylere dair lugazlardır. Örneğin su, dökülme ve akma özelliklerini spermle paylaşmaktadır. Dolayısıyla bilmecede kullanılan *mâ* (ماء) kelimesi hem su hem de sperm olarak yorumlanabilmektedir. Dellâlülkütüb, üçüncü sırada zikrettiği "luğz nâkıs" için yalnızca mukaddime bir örnek vermiş, eserin geri kalanında bu türe değinmemiştir. Şairin kasıtlı olarak beyti yarım bıraktığı bu uygulama, Dellâlülkütüb üzerine çalışan dilbilimcilere göre bir lugaz türü olmaktan ziyade bedî' ilmindeki "iktifâ" sanatına karşılık gelmektedir. Dellâlülkütüb, dördüncü lugaz türü olarak her ikisini de aynı anlamda kullandığını belirttiği "mu'hâcât" ve "mu'âyât" türlerini zikreder. Buna göre uhciyye türünde kelime anlamı parçalara bölünür ve bu parçaların eş anlamlıları sorularak kelimenin bulunması istenir. Örneğin Dellâlülkütüb'ün, Harîrî'nin *el-makâmetu'l-malatiyye*'sinden verdiği bir örnekte جُوعٌ أَمَدٌ بِرَادٍ (Cû'un umidde bi-zâd-Kendisine rızık verilen açlık) şeklindeki sözüme karşılık gelen lafız nedir?" sorusunun cevabı, sayfa anlamındaki طُومَار kelimesinin çoğulu olan طَوَامِير kelimesidir. Zira طَوَى kelimesi, جُوع anlamında; meçhul mâzî fiil olan مَرَّ lafzı ise أَمَدٌ بِرَادٍ manasındadır.¹²³

Dellâlülkütüb'ün tasnifinde beşinci lugaz türü muammâdır. Muammâ, daha çok kişi isimleriyle ilgili olan, kelimenin yazımı ve kimi zaman sayısal değeriyle de ilişkilendirilen kelime bilmeceleridir. Altıncı lugaz türü olarak zikredilen "luğz ma'nevî", ad aktarmaları ve metaforlar üzerine kurulu bilmeceleri ifade etmektedir. Yedinci lugaz türü olarak zikredilen "tashif" ise Dellâlülkütüb'ün verdiği örnekten de anlaşılacağı üzere nokta, hareke, harf ve kelime düzeylerindeki yazım yanlışlarını ifade etmektedir. Örneğin "Taş ve sadef ıslaktı." anlamındaki الْحَبُّ ذُلٌّ وَالصَّدُّ قَتْلٌ cümlesinde tashif yapıldığında الْحَبُّ ذُلٌّ وَالصَّدُّ قَتْلٌ "Aşk aşığılanma, sevgilinin yüz çevirmesi ölümdür." şeklinde bir cümle ortaya çıkmaktadır.

¹¹⁹ Sâmî es-Sakkâr, "Mücâhiduddîn Kaymaz", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/442.

¹²⁰ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Erster Supplementband* (Leiden: Brill, 1937) 1/441; Papoutsakis, "Abū l-Ma'ālī al-Hazīrī (d. 568/1172) and His Inimitable Book on Quizzes and Riddles", 253; Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, 6/456; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, 2002), 3/86; Necati Kara, "Dellâlülkütüb", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/146-147. Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde *î'câzu'l-Munâcî fi'l-Elgâz ve'l-Ehâcî* kaydıyla Hazîrî'ye atfedilen yazma nüshanın katalog kaydının hatalı olduğu, eserin Zeynuddîn İbnü'l-'Acemî'ye (ö. 674/1276) ait olduğu belirtilmektedir. Bk. Papoutsakis, "Abū l-Ma'ālī al-Hazīrī (d. 568/1172) and His Inimitable Book on Quizzes and Riddles", 253; Nefeli Papoutsakis, "Zaynaddîn Ibn al-'Ağamî's (591-674/1195-1276) Kitâb i'ğâz al-munâğî fi l-algâz wa-l-aḥâğî: A Thirteenth-Century Arabic Riddle Book", *Asiatische Studien*, 74 (2020), 67-83.

¹²¹ Papoutsakis, "Abū l-Ma'ālī al-Hazīrī (d. 568/1172) and His Inimitable Book on Quizzes and Riddles", 251-270.

¹²² Durmuş, "Lugaz", 27/221.

¹²³ Papoutsakis, "Abū l-Ma'ālī al-Hazīrī (d. 568/1172) and His Inimitable Book on Quizzes and Riddles", 255-258.

Tasnifte sekizinci sırada yer verilen ve eserde çok az sayıda örneği bulunan lugaz türü ise “luğz mucûnî” olarak adlandırılmış ve cinsel içerikli bilmeceleri ifade etmek için kullanılmıştır.¹²⁴

Dellâlülkütüb’ün birçok şaire ait bine yakın lugaza yer verdiği eserinin kaynakları arasında, eserde atıflarda bulunulan ancak günümüze ulaşmamış el-Mufecca’ Muhammed b. Ahmed’e (ö. 327/939) ait *Kitâbu’t-Tercumân*; Ebu’l-Abbâs ed-Dabbî’ye¹²⁵ (ö. 398/1007) ait *Kitâbu’l-Ermâz fi’l-Elgâz*; el-Vennî el-Hâsib’e¹²⁶ (ö. 451/1059) ait *el-Kâfî fi’l-Ferâiz*; eş-Şâkir el-Basrî’ye¹²⁷ ait *Kitâbu’l-Mermûs*, Ebû Ca’fer Muhmamed b. Ali es-Sîrâfî’ye¹²⁸ ait *Kitâbu’l-Muhâcât* adlı kitaplar bulunmaktadır.¹²⁹

Dellâlülkütüb’den İbn Hişâm en-Nahvî’ye kadar olan dönemde lugaz alanında telif edilmiş eserlerden bazıları şunlardır:

İbn Defterhân, eş-Şerîf Emîr Ali b. Muhammed b. er-Rızâ el-Huseynî el-Mûsevî et-Tûsî el-Âdilî (ö. 655/1257). *Elf Cârîye ve Cârîye*. Bir şair olan İbn Defterhân’ın maktû¹³⁰ formda şiirler ihtiva eden bu eserinde belirli nitelikleri vasfedilen şeylerle ilgili birçok mana lugazı yer almaktadır. Eserin günümüze ulaşan kısmına ait bir yazma, Avusturya Millî Kütüphanesi Arapça Yazmalar Bölümü’nde bulunmaktadır.¹³¹

Ali b. Adlân el-Mevsîlî (ö. 666/1267). Lugaz ve ta’miye konusunda uzman bir âlim olarak anılan müellifin, kaynaklarda ‘*Akletu’l-Muctâz fî Fenni’l-Elgâz*, *Hallu’l-Mutercem* ve *el-İntihâb li-Keşfi’l-Ebyât* gibi eserleri zikredilmektedir.¹³²

Zeynuddîn İbnu’l-‘Acemî (ö. 674/1276). *İcâzu’l-Munâcî fi’l-Elgâz ve’l-Ehâcî*. Eyyûbîler’in Halep ve Dimaşk kolu hükümdarı el-Meliku’n-Nâsır Yûsuf’a (ö. 658/1260) ithaf edilmiş eser, yaklaşık iki yüz lugaz ihtiva etmektedir. Manzum lugazlar, kafiye sistemine göre tertip edilmiş ve devamında filolojik izahlarla birlikte çözümleri verilmiştir. Bunun dışında eserde yirmi civarında mensur lugaz da yer almaktadır.¹³³

Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm el-Erbilî (ö. 679/1280). *el-Elfiyye fi’l-Elgâzi’l-Hafiyye*. Bir şair olan Erbilî’nin eserinde bin isim hakkında bin manzum lugaz yer almaktadır.¹³⁴

¹²⁴ Papoutsakis, “Abû l-Ma’âlî al-Hazîrî (d. 568/1172) and His Inimitable Book on Quizzes and Riddles”, 258-260.

¹²⁵ Ebu’l-Abbâs Ahmed b. İbrahim ed-Dabbî (ö. 398/1007). Sâhib b. Abbâd’dan (ö. 385/995) sonra Büveyhî veziri olan âlim ve şair. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, 1/175-181.

¹²⁶ Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Muhammed el-Vennî e-Farzî el-Hâsib (ö. 451/1059). İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 2/138; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu’cemu’l-Muellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, ts.), 4/54.

¹²⁷ Ebû ‘Amr el-Hasen b. Ali b. Gassân eş-Şâkir el-Basrî. İslâmî ilimlerin birçok alanında eserler telif etmiş Basralı dilci. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, 3/971; İbnu’l-Kiftî, *İnbâhu’r-Ruvât*, 1/351.

¹²⁸ Kaynaklarda Muhammed b. Merzûk ez-Za’ferânî’nin (ö. 517/1123) Basra’da Ebû Ca’fer Muhammed b. Ali es-Sîrâfî’den sema ettiği bilgisi vardır. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1985), 19/471.

¹²⁹ Papoutsakis, “Abû l-Ma’âlî al-Hazîrî (d. 568/1172) and His Inimitable Book on Quizzes and Riddles”, 267-268.

¹³⁰ Birkaç beyitten oluşan, epigram şeklinde, kısa ve özlü şiir parçaları. İki anlama gelebilecek, cinaslı kelime oyunları içeren, vâsf üslubunda, lugaz ve tarih düşürme alanlarında da kullanılan bir şiir formu. Bk. İmîl Bedî’ Ya’kûb-Mişel ‘Âsî, *el-Mu’cemu’l-Mufasssal fi’l-Luga ve’l-Edeb* (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâîyn, 1987), 2/1189.

¹³¹ Gustav Flügel, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften Der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek Zu Wien* (Wien: 1865), 1/362-364; Muhammed ‘Âyîş, *Fihrisu’l-Mahtûâtü’l-Arabiyye fi’l-Mektebeti’l-Vataniyyeti’n-Nemsâviyye* (Cidde: Muessesetu Sekifetu’s-Safâ, 2008), 11.

¹³² Ziriklî, *el-A’lâm*, 4/312.

¹³³ Papoutsakis, “Zaynaddîn İbn al-‘Ağamî’s (591-674/1195-1276) Kitâb i’ğâz al-munâğî fi l-algâz wa-l-aḥâğî”, 67-83.

¹³⁴ Kâtip Çelebî, *Keşfu’z-Zunûn*, 1/157.

Sonuç

Lugazlara dair temel kaynaklarda yer alan tasnifler incelendiğinde esas itibarıyla üç lugaz türü ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, câhiliye dönemine ait birtakım vasıflar ve unutulmuş söz varlığına dair ebyâtu'l-me'ânî örnekleri; ikincisi, eş adlılık ve çok anlamlılık olguları üzerine kurulu, garib ve müşterek lafızların bilgisini gerektiren melâhin; üçüncüsü ise takdim-tehir, hazif-zikir, fasl ve takdir gibi sözdizimsel olgular üzerinden üretilmiş i'râb lugazlarıdır. Burada i'râb, kelime sonlarındaki alametlere işaret eden dar anlamıyla değil, tüm sözdizimsel olguları içine alan geniş anlamıyla kullanılır. Belirtilmelidir ki eş adlılık, çok anlamlılık ve mecaz gibi dilsel olgular, melâhin türüne münhasır olmayıp ebyâtu'l-me'ânî alanında da sıklıkla görülür.

Arap edebiyatında lugaz, câhiliye döneminden itibaren var olan bir dilsel olgu olarak ortaya çıkar. Çeşitli edebiyat eserlerinde yer alan çok sayıdaki anlatıda bunu görmek mümkündür. Lugazların müstakil kitaplara konu olması hicrî ikinci asrın üçüncü çeyreğine tarihlenir. Bu da lugaz eserlerinin, Arap dilinde ilk sözlük çalışmaları ve nahiv külliyyatı ile yakın zamanlı olarak ortaya çıktığını gösterir. Ebyâtu'l-me'ânî türünde olan bu eserlerden, elimizde matbu olarak bulunan en eski tarihli, görülebildiği kadarıyla, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *el-Me'ânî'l-Kebîr fî Ebyâti'l-Me'ânî* adlı kitabıdır. İbn Kuteybe öncesi bu alanda başta Mufaddal ed-Dabbî (ö. 170/786) olmak üzere on beş farklı ismin günümüze ulaşmayan eserleri olduğu görülmektedir. Bunlar arasında Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî'nin (ö. 231/846) eserinden çeşitli kaynaklarda atıf yapılmış bazı parçaların yayımlanmış olması önem arz etmektedir. Alanın diğer eserleri için de benzer çalışmaların yapılması, yeni araştırmalar için bir öneri olarak zikredilebilir.

İbn Kuteybe öncesi lugaz örneklerine yer veren ve eski Arap şiirinden aktarımlarda bulunan eserler arasında Câhız'ın (ö. 255/869) *el-Beyân ve't-Tebyîn*'i özellikle zikredilmelidir. Zira burada lugaz kelimesinin açıkça kullanıldığı görülür. Câhız'dan önce Hammâd er-Râviye'nin (ö. 160/777[?]) ve Halîl b. Ahmed'in (ö. 170/791) lugaz lafzını kullandıklarını gösteren rivayetler de kelimenin erken dönemlerden itibaren var olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Bazı modern dönem kaynaklarında Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-Muammâ* adında bir eserinin olduğuna yönelik ifadelerin, yapılan araştırma neticesinde, Zübeydî'nin (ö. 379/989) *Tabâkâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn* adlı eserinde geçen bir rivayette Halîl'e çözmesi için getirilen Yunanca bir yazının, muammâ mektubu (kitâbu'l-mu'ammâ) olarak adlandırılmasından kaynaklandığı anlaşılmıştır.

İbn Kuteybe sonrası, ebyâtu'l-me'ânî türünde eserlerin telifine devam edilmiştir. Ancak bu dönemde melâhin ve fütüâ fakîhi'l-'Arab gibi diğer lugaz türlerinde de eserlerin telif edilmeye başladığı görülür. Bu durum, vasf olgusunun ve garib lafızların ön planda olduğu bir aşamadan, eş adlılık ve çok anlamlılık olgularının hâkim olduğu bir aşamaya geçişi temsil eder. Dilbilimsel çözümleme düzeylerinden biri olan anlam düzeyinin kendi içindeki bu gelişim süreci, sonraki yüzyıllarda biçim ve sözdizimi düzeylerindeki gelişmelerle devam edecektir. Sözü edilen melâhin ve fütüâ alanlarında, İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *el-Melâhin*'i ile İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *Fütüâ Fakîhi'l-'Arab*'ı en önemli kaynaklar olarak ortaya çıkmaktadır. Bunların dışında el-Mufecca' Muhammed b. Ahmed'in (ö. 327/939) günümüze ulaşmamış *el-Munkız fî'l-Eymân* adlı kitabı ile makâme türü eserlerde fütüâ fakih türüne tahsis edilen bölümler, alanın dikkat çeken diğer kaynakları arasındadır.

i'râb lugazlarının müstakil eserlere konu olması diğer lugaz türlerinden daha sonra gerçekleşmiştir. Bunlar arasında Hasen b. Esed el-Fârikî'nin (ö. 487/1094) *Şerhu'l-Ebyâti'l-*

Muşkileti'l-İ'râb adlı eseri, alanın öncüsü olması bakımından ehemmiyeti haizdir. Fârikî'den önceki eserlerin mana lugazları kategorisinde olduğu açıktır. Fârikî ile birlikte nahiv lugazlarına, Süyûtî'nin ifadesiyle lafız/terkip/i'râb lugazlarına dair müstakil bir eser vücuda gelmiş olmaktadır. İbn Hişâm en-Nahvî (ö. 761/1360) öncesi i'râb lugazları alanında müstakil olarak telif edilmiş ilk kitap olduğu anlaşılan bu eser, alanda belki de en çok eser üretmiş isim olan İbn Hişâm'ın temel kaynakları arasında gözükmemektedir. Dolayısıyla eserdeki beyitlerle İbn Hişâm'ın eserlerindeki örneklerin ses, biçim, sözdizimi ve anlam gibi çözümleme düzeylerinde mukayese edilip analize tabi tutulması, ayrı bir çalışma konusu olarak ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî. "Mukaddime". *el-Me'âni'l-Kebîr fî Ebyâtî'l-Me'ânî*. mlf. İbn Kuteybe. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1984.
- Abdusselâm Muhammed Harun. "Mukaddime". *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*. mlf. İbn Fâris. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- Ahmad Shaikh Husayn. "el-Elgâz ve'l-Ehâcî 'inde Zirrumme". *Nüşa* 22 (2022), 205-224.
- Akay, Sedat. "Arap Edebiyatında Lugaz Sanatı ve Literatüründen İlginç Örnekler". *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Abdülkerim Abdulkadiroğlu Armağanı, 5/3 (2022), 1536-1553.
- Akçakoca, Yusuf. "Arap Dilinde Elğaz (Bilmeceler) -Nahiv ve Fıkıh Örneği". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2024), 88-106.
- Bağdâdî, Abdulkâdir b. 'Amr. *Hizânetu'l-Edeb*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1997.
- Bâhilî, Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim. *Dîvânu Zirrumme Şerhu'l-Bâhilî Rivâyetu Sa'leb*. thk. Abdulkuddûs Ebû Sâlih. Beyrut: Muessesetu'l-Îmân, 1982.
- Baron De Slane, Mac Guckin. *Catalogue des Manuscrits Arabe de la Bibliothèque National à Paris* (Paris: Imprimerie Nationale, 1883-1895),
- Bedîuzzaman el-Hemedânî. *Makâmât*. tkd. Muhammed 'Abduh. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye: 2005.
- Behîce Bâkir. "Mukaddime". *el-Muhâcât bi'l-Mesâilî'n-Nahviyye*. mlf. Zemahşerî. Bağdat: Matbaatu Es'ad, 1973.
- Bencheneb, Mohamed. "Lughz". *The Encyclopedia of Islam*. 2. Edition. 5/806-807. Leiden: Brill, 1986.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur Erster Supplementband*. Leiden: Brill, 1937.
- Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*. Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1423.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Çetres, Recai. "Birgivi'nin Kelime-i Tevhîde Dair Lügâzı ve Üzerine Yazılan Şerhler". *Balıkesirli Bir İslam Âlimi Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd. Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Yayınları: 2021.
- Dede, Halis-Ege, Ramazan. "El-Ķavvâs'ın Makâmât'ında Lugaz/Bilmece ve Fabl Sanatlarının Kullanılması: El-Makâmetu'l-Halebiyye Örneği". *Rusuh* 2/1 (2022), 127-138.
- Durmuş, İsmail. "Lugaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/221-222. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Ebû Ali el-Fârisî. *Kitâbu's-Şi'r ev Şerhu Ebyâtî'l-Müşkileti'l-İ'râb*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1987.
- Ebû Ali el-Hâtîmî. *Hilyetu'l-Muhâdara*. thk. Ca'fer el-Kettânî. Bağdat: Dâru'r-Raşîd, 1979.
- Ebû Bekr Belkâsım Dayf el-Cezâirî. "Mukaddime". *el-Lafzu'l-Lâik ve'l-Ma'na'r-Râik fî'l-Elgâzi'l-Lugaviyye*. mlf. Ebû Bekr Şihâbuddîn Ahmed b. Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008.
- Ebu't-Tayyib el-Lugavî. *Merâtibu'n-Nahviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2009.
- Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn. *Nuzhetu'l-Elibbâ*. thk. İbrahim es-Sâmerrâî. Zerkâ: Mektebetu'l-Menâr, 1985.
- Er, Rahmî. "İbn Zeydûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/ 464-466. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Es'ad Hudaîr. "Mukaddime". *el-Elgâzu'n-Nahviyye*. mlf. İbn Hişâm. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1973.
- Fârikî, Hasen b. Esed. *Şerhu'l-Ebyâtî'l-Müşkileti'l-İ'râb*. thk. Saîd el-Efgânî. Dimaşk: Matbaatu'l-Câmiati's-Sûriyye, 1958.
- Flügel, Gustav. *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften Der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek Zu Wien*. Wien: 1865.
- Günday, Hüseyin. *Arap Dilinde Klasik ve Modern Lügaz Örnekleri*. Bursa: Emin Yayınları, 2020.
- Harîrî. *Makâmât*. nşr. İsa Sâbâ. Beyrut: Dâru Beyrut, 1978.
- Hayreddîn Şemsî Paşa. "El-Elgâz ve'l-Ehâcî ve'l-Mu'ammayât". *Mecelletu Mecemî'l-Lugati'l-Arabiyye bi Dimaşk* 71/4 (1996), 768-816.
- İbn Duraid, *Kitâb almalâhin*. thk. Heinrich Thorbecke. Heidelberg, 1882.
- İbn Abdîrabbih. *el-İkdu'l-Ferîd*. thk. Abdulmecîd et-Terhînî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Düreyd. *el-Melâhin*. Harîrî'nin *Dürretu'l-Gavvâs*'ı içinde. thk. Abdulhafîz el-Ferağlî. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1996.
- İbn Düreyd. *el-Melâhin*. thk. İbrahim Tafeyyîş el-Cezâirî. Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye. 1928.
- İbn Fâris. *Fütyâ Fakîhi'l-Arab*. thk. Hüseyin Ali Mahfûz. Bağdat: Matbûâtu'l-Mecme'i'-İlmiyyi'l-Arabî, 1958.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtu'l-A'yân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdir, 1994.
- İbn Hibbân. *el-Musnedu's-Sahîh*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1993.
- İbn Hişâm. *Muğni'l-Lebîb*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2013.
- İbn Kuteybe. *Kitâbu'l-Me'ânî'l-Kebîr fî Ebyâtî'l-Me'ânî*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî. Dekken Haydarâbâd: Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1368/1949.
- İbn Mâlik. *el-Maksûr ve'l-Memdûd*. thk. Ammar b. Humeysî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006.
- İbn Manzûr. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- İbn Zâfir el-Ezdî. *Bedâi'u'l-Bedâih*. thk. Mustafa Abdulkâdir. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007.
- İbnu'l-Adîm, Kemâluddîn. "el-İnsâf ve't-Taharrî fî Def'i'z-Zulmi ve't-Tecerrî 'an Ebi'l-'Alâ' el-Ma'arrî". *Ta'rîfu'l-Kudemâ bi Ebi'l-'Alâ'*. thk. Mustafa es-Sekkâ' vd. Kahire: ed-Dâru'l-Kavmiyye li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1965.

- İbnu'l-Esîr. *el-Meselu's-Sâir*. thk. el-Hûfî-Tabâne. Kahire: Daru Nahdati Mısır, ts.
- İbnu'l-İmâd. *Şezerâtü'z-Zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnaût. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İbnu'l-Kıftî. *İnbâhu'r-Ruvât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982.
- İbnu'n-Nedîm. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İbnu's-Sikkî. *el-Maksûr ve'l-Memdu'd*. thk. Muhammed Saîd. Mısır: Matbaatu'l-Emâne, ts.
- İhsan Abbâs. *Melâmih Yûnâniyye fi'l-Edebi'l-Arabî*. Beyrut: el-Muessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 1993.
- İmîl Bedî' Ya'kûb-Mişel 'Âsî. *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fi'l-Luga ve'l-Edeb*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Kara, Necati. "DellâlülKütüb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/146-147. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kâtip Çelebi. *Keşfu'-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*. Bağdat: Mektebetu'l-Musennâ, 1941.
- Keagan, Matthew L. "Quranic Exegesis as Poetry Anthology: Heavenly Wine in the Exegesis and Fictive Maqâmas of Ibn Nâqiyâ (d. 485/1092)". *Approaches to the Study of Pre-modern Arabic Anthologies*. ed. Bilal Orfali-Nadia Maria El Cheikh. Leiden: Brill, 2021, 229-264.
- Kemâluddîn ed-Demîrî. *en-Necmu'l-Vehhâc fî Şerhi'l-Minhâc li'n-Nevevî*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2004.
- Kılıç, Muhammed Tayyib. "Bir Fıkıh Edebiyatı Türü Olarak Elgâz-ı Fıkhiyye (Fıkıh Bilmeceleri/الألغاز الفقهية)". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2015), 35-98.
- Kowalski, Tadeusz. "Bilmedje". *The Encyclopedia of Islam*. 2. Edition. 1/1222. Leiden: Brill, 1986.
- Larsen, David. "Towards a Reconstruction of Abū Nasr al-Bāhilī's K. Abyāt al-ma'ānī". *Approaches to the Study of Pre-modern Arabic Anthologies*. ed. Bilal Orfali-Nadia Maria El Cheikh. Leiden: Brill, 2021, 37-83.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta*. thk. Muhammed Fuad Abdulbâki. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1985.
- Mehdî el-Mahzûmî. *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî*. Bağdat: Matbaatu'z-Zehrâ, 1960.
- Muhammed 'Âyîş. *Fihrisu'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye fi'l-Mektebeti'l-Vataniyyeti'n-Nemsâviyye*. Cidde: Muessesetu Sekîfetu's-Safâ, 2008.
- Muhammed Hamâse Abdullatîf. *el-Alâmetu'l-İrâbiyye fi'l-Cumle beyne'l-Kadîm ve'l-Hadîs*. Kahire: Dâru Garîb, 2001.
- Muvaffak Fevzî. "Mukaddime". *el-Elgâzu'n-Nahviyye*. mlf. İbn Hişâm. Dimaşk: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- Nüveyrî, Şihâbuddîn. *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*. thk. Hasen Nureddin. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İmiyye, ts.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-Muellifîn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "İbn Hişâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/74-77. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Papoutsakis, Nefeli. "Abū l-Ma'ālī al-Hazîrī (d. 568/1172) and His Inimitable Book on Quizzes and Riddles". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 109 (2019), 251-270.
- Papoutsakis, Nefeli. "Zaynaddīn Ibn al-'Ağamī's (591-674/1195-1276) Kitāb i'ğāz al-munāğī fi l-alğāz wa-l-aḥāğī: A Thirteenth-Century Arabic Riddle Book". *Asiatische Studien*, 74 (2020), 67-83.

- Papoutsakis, Nefeli. *Desert Travel as a Form of Boasting: A Study of Dhu r-Rumma's Poetry*. (Weisbaden: Harrasowitz Verlag, 2009).
- Saîd el-Efgânî, "Mukaddime". *Şerhu'l-Ebyâti'l-Muşkileti'l-İ'râb*. mlf. Hasen b. Esed el-Fârikî. Dimaşk: Matbaatu'l-Câmiati's-Sûriyye, 1958.
- Sâmî es-Sakkâr, "Mücâhidüddîn Kaymaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/442. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Savran, Ahmet. "Meyyâfârikîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/511-512. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte Des Arabischen Schrifttums* GAS. Leiden: E. J. Brill, 1975.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-Turâsi'l'Arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. Riyad: Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1991.
- Smoor, Pieter. "The Weeping Wax Candle and Ma'arrî's Wisdom-tooth: Night Thoughts and Riddles from the Gâmi' al-awzân". *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellshaft* 138/2 (1998), 283-312.
- Süyûtî, Celâluddîn. *Buğyetu'l-Vu'ât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Sayda: el-Mektebetu'l-Asriyye, ts.
- Süyûtî, Celâluddîn. *el-Müzhir fî 'Ulûmi'l-Luga*. thk. Muhammed Ahmed Câdelmevlâ Bek vd. Kahire: Mektebetu Dâri't-Turâs, ts.
- Şensoy, Sedat. "Rummânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/242-244. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Şerîşî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdulmu'min. *Şerhu Makâmâtî'l-Harîrî*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1992.
- Tâhir el-Cezâirî. *Teshîlu'l-Mecâz ilâ Fenni'l-Mu'ammâ ve'l-Elgâz*. Suriye: Vilayet Matbaası, 1303.
- Tala, Murat. "Arap Şiirinde Lügaz ve Mu'ammanın Yapısı: İbnü'l-Fâriz'ın Dîvân'ına Teorik Bir Bakış". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (2018), 939-967.
- Talu, Mehmet. "Bâhilî, Ahmed b. Hâtîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Tanâhî, Mahmûd Muhammed. "Mukaddime". *Kitâbu's-Şi'r ev Şerhu Ebyâti'l-Muşkileti'l-İ'râb*. mlf. Ebû Ali el-Fârisî. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1987.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi. *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âtî'l-'Ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985.
- Taylor, Archer. *The Literary Riddle Before 1600*. Berkeley, California: University of California Press, 1948.
- Tehânevî, *Keşşâfu Istîlâhâtî'l-Funûn ve'l-'Ulûm*. thk. Ali Dahrûc. Beyrut: Mektebetu Lubnan Nâşirûn, 1996.
- Tekin, Ahmet. "Meyafarkin Âlimlerinden İbn Esed el-Farikî ve el-İfsâh fî Şerhi Ebyâti Muşkileti'l-İ'râb Adlı Eseri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/20 (2018/2), 407-420.
- Toprak, M. Faruk. "Klâsik Arap Şiirinde Luğaz". *Nüsha* 1/3 (2001), 97-110.
- Tufantoz, Abdurrahim. "Mervânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/230-232. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Usta, İbrahim. "Arap Literatüründe Luğaz Kültürü". *Doğu Araştırmaları* 10 (2012/2), 159-170.
- Uşnândânî, Ebû Osmân Saîd b. Hârûn. *Me'âni's-Şi'r*. nşr. Cem'iyetu'r-Râbitati'l-Edebiyye. Dimaşk: Matbaatu't-Terakkî, 1922.

- Van Gelder, G. J. H. "Lughz". *Encyclopedia of Arabic Literature*. ed. Julie Scott Meisami-Paul Starkey. London: Routledge, 1998.
- Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad. *Mir'âtu'l-Cenân ve 'İbratu'l-Yakzân*. thk. Halîl el-Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemu'l-Buldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemu'l-Udebâ*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Yûsuf el-Bedî'î. *Evcu't-Taharrî 'an Haysiyyeti Ebi'l-'Alâ' el-Ma'arrî*. nşr. Kâmil el-Kîlânî. Dimaşk: Matbaatu't-Terakkî, 1944.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1985.
- Zemahşerî. *el-Muhâcât bi'l-Mesâilî'n-Nahviyye*. thk. Behîce Bâkır. Bağdat: Matbaatu Es'ad, 1973.
- Zirikî, Hayruddîn. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, 2002.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1973.